

І. Мазола

**Підстави
нашого
відродження**

ІСТОРИЧНО-ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА

I. МАЗЕПА / ПІДСТАВИ НАШОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Всі права застережені за Видавництвом

І М А З Е П А

ПІДСТАВИ НАШОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Частина перша

ПРИЧИНИ НАШОЇ БЕЗДЕРЖАВНОСТІ

diasporiana.org.ua

1 9 4 6
П Р О М Е Т Е Й

В-во „Прометей“. Редак-
тор Іван Майстрен-
ко. Обкладинка В. Залу-
цький. Наклад 1 — 6000.

*ПАМ'ЯТІ
МОЇ ДРУЖИНИ
НАТАЛІЇ МАЗЕПИ (СІНІАЛЕВИЧ)
1883—1945*

ПЕРЕДМОВА.

Ця книга написана під впливом листів від моїх читачів, які я почав діставати після виходу моїх споминів про українську революцію рр. 1917—1921. З цих листів я переконався, що навіть свідоміші члени нашого суспільства дуже часто не мають скількибудь ясного розуміння проблеми української провідної верстви (еліти, аристократії), хоч ідеологи деяких наших політичних угруповань, як напр. В. Липинський і Д. Донцов, в своїх працях досить докладно спиняються на цій проблемі (під провідною верствою я розумію політично діяльну суспільну верству, що в даний історичний момент є організуючою і провідною силою в державнім будівництві і боротьбі нації за її існування).

Все це навело мене на думку використати свій деякий досвід з часів нашої недавньої визвольної боротьби і спробувати, хоч в коротких рисах, сформулювати свій погляд на проблему української еліти, що є в суті речі проблемою більше практичного, ніж теоретичного характеру.

Тому що проблема української провідної верстви складна і не легка для вирішення, довелося в процесі праці розмір проєктованої книги збільшити, а саму тему сформулювати ширше.

Проблема української провідної верстви органічно зв'язана з усією минувиною нашого народу. З огляду на це я вважав за доцільніше насамперед спинитися на головних моментах розвитку української еліти в минулій історії нашого народу, щоб таким способом на ширшій історичній базі простудіювати й з'ясувати підстави цілого нашого відродження 19. і 20. століть. Без такої докладнішої аналізи історії розвитку української еліти годі скількибудь правильно підійти до вирішення цієї центральної проблеми нашого визволення. На мою думку, головна причина нереальности коццепцій Липинського і Донцова кориниться власне в тому,

що вони угрунтовують свої думки й погляди переважно критикою доби нашого відродження, історія якої ще не написана.

Отже матеріал, який подаю в цій книзі, складається з двох частин. В першій частині я даю схематичний перегляд історії України з погляду розвитку української провідної верстви і тих причин, переважно зовнішнього характеру, що затримували загальний розвиток нашого народу. В другій частині обговорюю всі ті важніші проблеми нашої національної ідеології (як традиції, національний ідеал і т. д.), що тісно зв'язані з вирішенням проблеми української провідної верстви, як проблеми нашої сучасності.

Найдокладніше я спиняюся на першій, історичній частині, як основному матеріалі для освітлення взятої теми. Другу частину подаю в менш докладно опрацьованій формі з тих мотивів, що це не входило в мої завдання, які я собі ставив.

Для зрозуміння проблеми української провідної верстви, як і проблеми українського визволення взагалі, найважливіша річ, — це метода і правильний, безсторонній підхід до справи. Цьому моментові я старався уділити якнайбільше уваги. Тому буду вважати своє завдання за виконане, якщо ця книга допоможе читачеві ближче розібратись в складній і, на жаль, ще досі мало вивченій проблемі нашого визволення.

Вважаю за свою приємну повинність на цім місці подякувати проф. П. Феденкові за перегляд цієї праці і різні цінні зауваження, особливо в історичній частині книги.

Жовтень, 1946

Автор

I.

ПРОБЛЕМА КОЖНОГО НАРОДУ — ОКРЕМА, САМОСТІЙНА ПРОБЛЕМА.

Філософ повинен не плакати, не сміятися, а розуміти.

Спіноза.

Цими словами філософ Спіноза слушно указав на те найважливіше, що повинен мати на увазі кожний науковий дослідник, якщо він хоче висвітлити минувшину свого народу. „Не плакати і не сміятися“ він повинен, а старатися „зрозуміти“ хоч би й як сумне минуле свого рідного краю.

Треба сказати, що нам, українцям, якраз бракує власне цього розуміння своєї історії. Наслідком несприятливих умов розвитку нашого народу сталося так, що наша історична наука ще й досі не дала нам критичного освітлення нашої минулої історії. Це від'ємно відбилосся на справі сформування українського національного ідеалу і до певної міри затримало самий процес відродження українського народу. Ще Драгоманів в своїх „Чудацьких думках про українську національну справу“ докоряв нашим історикам, що вони займаються переважно встановленням фактів і майже всю свою увагу звертають на те, „коли якийсь князь або гетьман став правити, коли взяв яке місто“ і т. д., але „наче навмисно уникають говорити про висновки з фактів, наче історія України є наука осібна від історії всієї людности. В протилежність до учених інших народів українці — писав Драгоманів — або обходяться без усякої філософії або держать себе в якомусь вузьькому провінціальному та до того й зовсім неясному плаксивому романтизмі, перед яким людині, що не має сама охоти пускатись у довгі наукові досліди, зостається тільки сказати: було колись, та що з того?“

Це писав Драгоманів, маючи на увазі наших істориків з доби відродження, що з різних причин не спромоглися на критичне освітлення нашого минулого. Це був час, коли державницькі традиції на Україні під впливом довгої московської неволі завмерли. Цим пояснюється, що коли на початку 19. століття, під впливом ідей великої французької революції, всюди в Європі стали прокидатися до нового життя поневолені народи, то на Україні (в половині 40-х років) основники Кирило-Методіївського Братства, М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш та інші, беруть за вихідну точку своєї національно-політичної програми не ті чи інші українські історичні традиції, а ідею всеслов'янської федерації, яка саме тоді була принесена до нас з Зах. Європи. Під впливом цієї ідеї розвивається весь дальший український рух аж до революції 1917р. Не тільки М. Драгоманів в основу своєї програми бере федеративний принцип, але й наш найбільший історик, М. Грушевський, був під впливом цієї ідеї. Так, напр., в 1906 році, угрунтовуючи засади української національної програми, він виходить з федеративної ідеї Кирило-Методіївського Братства.*)

Велика заслуга Грушевського, що він перший зібрав і опрацював в своїй 10-ти томовій „Історії України — Руси“ надзвичайно обширний матеріал з історії українського народу аж до доби гетьмана Виговського включно. Але поза тим він не дав систематичного освітлення історії України, не указав, на які історичні традиції має навязувати наш народ свої визвольні змагання, де, в якій добі свого минулого шукати вихідної точки для боротьби за свою національну волю. Словом Грушевський, що заслужено придбав собі ім'я вченого світової слави, фактично залишив українського читача без відповіді на найпекучіші запити нашого сучасного національного життя.

---

*) Див. нижче, в розділі про добу українського відродження.

Той факт, що наші історики займалися переважно встановленням фактів і мало звертали увагу на „висновки з фактів“, не міг сприяти ясному та правильному розумінню нашого історичного минулого. Так, напр., М. Костомаров, наш визначний історик, в своїй відомій статті „Дві руські народності“ пояснював різні невдачі українських політичних змагань в минулій історії нічим іншим, як характером українського народу, нібито до державного життя нездібного. Так само наш другий історик, В. Антонович, на підставі своїх дослідів з доби Б. Хмельницького й Руїни, прийшов пізніше до висновку, що, мовляв, „український народ наслідком етнографічних особливостей своєї вдачі не мав здібности утворити незалежну державу“.*)

Костомаров і Антонович писали це в умовах, коли на Україні під московською владою за царського режиму все мовчало й тому здавалося, що українці взагалі не мають хисту й волі до державного життя. Але й тепер, після наших визвольних змагань рр. 1917—1921, серед нашого громадянства поширений погляд, що, мовляв, головна причина наших національних невдач ховається в певних індивідуалістичних рисах українського характеру: в нашій роз'єднаності, неумінні підпорядкуватися одному прововоді і т. д.

Цей погляд на ролю української національної вдачі в державних змаганнях України є поверховий і неправильний. Насамперед, це не відповідає історичній правді. Подруге, самий погляд на національний характер, як на щось стале і незмінне, помилковий. Національний характер не є щось стале й незмінне, навпаки, він може мінятися під впливом різних географічних та історичних умов. Тому коли якийсь народ виявляє ті чи інші риси свого характеру в певну добу свого розвитку, то це ще не значить, що ці риси є вічні й не можуть потім змінитися.

---

*) «Чтенія Общества Нестора Летописца», кн. XIII, Київ 1899. ст. 101.

«Є помилкою говорити, — каже в своїй „Світовій історії“ Г. Дельбрюк — що, мовляв, римляни або французи чи німці є такі й такі, а тому вони роблять те й те. Історичні процеси мають значно глибше, тендітніше і многосторонніше коріння. Сам народ є в різні моменти своєї історії щось зовсім інше і виявляє цілком інший характер, тому що він означається не тільки через самого себе, але й через ситуацію, традиційно передану через минуле».*)

Так само російський історик П. Мілюков в своїй книзі «Национальный вопрос» (1925), на підставі різних новіших соціологічних дослідів, приходить до висновку, що національність, як «продукт живого зв'язку і спільної діяльності даної групи людей, не є вічна і не є нерухома. Навпаки, вона постійно міняється: складається, розгортається, може й розклатися» (ст. 64).

Отже народ і його вдача — це витвір різних чинників. З них один з найважливіших є історичне оточення, тобто географічне положення та вплив культури сусідніх народів. Коли якісь народи живуть в подібних умовах, то вони розвиваються подібним способом. На цім основана порівняльна метода в історії, що її Драгоманів рекомендував нашим історикам. Про цю методу один із новіших російських істориків, А. Пресняков, в своїй книзі «Княже право в древней Руси» (С-Петербург 1909, ст. 2) пише: «Ледве чи існує більш безпечний в науковому розумінні шлях для освітлення явищ минулого життя, як спостереження над подібними сполученнями і взаємовідносинами рис побуту, норм права, елементів світогляду у різних народів, що жили в подібних умовах».

Так само український економіст М. Туган-Барановський про подібність розвитку тих народів, що живуть в подібних умовах, писав: «Законів історичного розвитку, обов'язкових

---

*) Н. Delbrück: Weltgeschichte. Berlin 1923, Bd. I, S. 24.

для всіх часів і народів, нема, *) бо історичні умови розвитку міняються, а з ними міняється і напрямок розвитку. Але народи, що живуть в подібних умовах соціально-економічного оточення, повинні й розвиватися подібним способом» («Основи политической економіи», 1915).

Звичайно, подібність в ході історичного розвитку тих чи інших народів не буває і не може бути цілком однакова. Сила зовнішніх впливів на кожне дане суспільство ніколи не може бути рівна силі тих же впливів на якесь інше суспільство, хоч би ці впливи діяли на них в той же самий час. Для кожного цивілізованого суспільства, що знаходиться в стосунках зі своїми сусідами, існує певне історичне оточення, що неминуче впливає на його розвиток і є для кожного народу різне. Це робить хід історичного розвитку різноманітним, і цим в значній мірі пояснюється те, що нема і не може бути двох суспільств, що їх процес розвитку був би цілком однаковий.**)

Звідси проблема історичного розвитку кожного народу — це окрема, самостійна проблема, що вимагає свого окремого вирішення на підставі знання фактичних відносин, що панували чи панують в даному суспільстві.

Чеський соціолог Масарик, студіюючи чеське питання, виходив з того погляду, що нема одного шаблону для поладження всіх національних проблем, а є стільки національних проблем, скільки народів. Зокрема Масарик вважав, що кожний недержавний народ повинен вирішити для себе питання: що саме спричинило його занепад, які сили, —

---

*) Відомий історик старовини, Ed. Meyer, в своїй книзі „Zur Theorie u. Methode der Geschichte“ пише, що на протязі багатьох років, присвячених історичним дослідям, він «не відкрив жадного історичного закону та й у інших істориків не знайшов нічого на них подібного».

***) Див. Г. Плеханов: Історія русской общественной мысли. Москва 1918.

чужі, зовнішні чи свої власні, внутрішні, — унеможливили нормальний розвиток народу?

Очевидно, що і нашу українську проблему ми повинні розглядати як окрему самостійну проблему, яку можна вирішити тільки шляхом студювання фактичних відносин, що панували в різні епохи життя нашого народу. Тільки при такому реальному підході до української проблеми можемо зрозуміти наше минуле і тим самим з'ясувати причини, чому саме український народ досі залишається бездержавним.

Встановлення причин наших минулих неуспіхів і невдач має вирішальне значіння для намічення шляхів, якими маємо боротися за свою свободу. Щоб вирішити, що маємо далі робити і як робити, мусимо насамперед знати, що саме стало на перешкоді українських державницьких змагань в минулі епохи української історії. Мусимо знати, чому впала стара Київська держава, що викликало занепад української державності після смерти Б. Хмельницького, чому в 19. віці український рух не розвинувся так, як в інших народів, і чому після революції 1917 р. українська боротьба за незалежність скінчилася перемогою ворожих Україні сил. Тільки склавши собі ясну уяву про всі важніші моменти в історії нашого народу і зрозумівши, чому в кожную ту чи іншу окрему добу було так, а не інакше, можемо мати певність, що знайдемо способи для більш успішного ведення дальшої боротьби за волю України.

П. Куліш в своїй «Історії возсоединенія Руси» писав: «Доки над нами тяжить нерозуміння нашого минулого, в найприроднішим розумінні цього слова, до тої пори ми не можемо діяти свобідно (а це значить- з повною самосвідомістю) в сучасному і, в деякому відношенні, позбавлені будучого, тому що воно витворюється сучасним. Доки не з'ясується для нас пройдений уже нами шлях, до тої пори ми не знаємо, що і як нам робити, отже будучину свою полишаємо влаштувати комусь іншому . . . Минуле зв'язане з сучасним органічно, і нема нічого в сучасному, що не мало б свого коріння в минулому.»

II.

ЧОМУ ВПАЛА СТАРА КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА?

Степові руїни України, впадаючи через незахищений природою південно-східний бік в середину нашої державної організації, видали його серце.

В. Липинський.

1. Розпад Київської держави на окремі князівства.

Історик М. Костомаров, характеризує в своїй знаменитій статті «Дві руські народності» національний характер українського народу, між іншим пише: «В Україні-Русі не видно й найменшого змагання до підбою сусідів, до асимілювання чужинців, що осіли поміж її корінними мешканцями, в ній повставали сварки й бійки більше за ображену честь або за часову здобичу, а не з ціллю, щоб уgruntувати стале панування на довгі роки... Київ ніяк не годився бути столицею централізованої держави. Він і не старався про те, він навіть не потрапив удержати верховодство в федерації, тому що не зумів її організувати. В українсько-руській натурі не було нічого насилуючого, нівелюючого, не було політики, не було холодного вирахування, сталости на дорозі до назначеної цілі».

Читаючи ці слова Костомарова, ніяк не можна погодитися в таким його висновком щодо причин упадку старої Київської держави. Помилка ученого-історика та, що він таку далеку добу, як доба Київської держави, оцінював, виходячи з сучасних понять про націю і державу, яких в той час ще не було і не могло бути. Тільки при такому «спрощеному» підході до справи Костомаров міг прийти до висновку, що,

мовляв, «українська вдача була головною причиною всього нещастя. В дійсності причини упадку Київської держави значно складніші й глибші, ніж це може здаватися з першого погляду, при чім самий характер українського народу тут зовсім не при чім.

Щоб зрозуміти, чому саме впала Київська держава, мусимо залишити в стороні наші сучасні погляди на народ і державу і пригадати собі ту середньовічну добу, коли Київська Русь творилася й розвивалася. Це був час, коли в цілій тодішній Європі, після закінчення великої мандрівки народів, почали з'являтися різні державні організації, що находились в первісній стадії свого розвитку і формувалися в умовах зовсім іншого господарського і суспільного життя, ніж це було потім, в пізніші часи. Та доба ще не знала національного життя в сучасному розумінні цього слова, не знала ні народу, як чогось об'єданого цілого, ні держави, як суспільної організації з метою загального добра. Народом вважались лише вищі, упривілейовані верстви, а решта людности — це була «чернь», холопи чи невольники, що не мали доступу до державного управління й були усунені від всякого суспільного й культурного життя. Держава була власність князів та королів, що стояли на чолі тої чи іншої державної організації. Ніякого поняття про загальне добро, як мету державного союзу, ще не існувало. Князі й королі розпоряджались своєю державою так само, як вони розпоряджались всякими предметами й речами, що були їхньою власністю. Умираючи, вони ділили територію держави, як хотіли.

Такі порядки існували тоді скрізь в цілій Європі. Починаючи від династії меровінгів і королінгів у Франконській державі і кінчаючи королями Польщі та князями Київської Русі, всюди ці володарі дивились на державу, як на свою власність. Все це було одною з головних причин неусталености державного життя, постійних свар та усобиць, а іноді й розпаду держав на окремі частини. Так напр. із середньо-

вічної історії знаємо, як велика Франконська держава, досягнувши свого найбільшого розвитку за Карла Великого, після його смерті розпалася на три частини: Італію, Францію і Німеччину. Ці нові самостійні держави знову розбилися на окремі національні або провінційальні князівства та королівства. В Італії та Німеччині це роз'єднання на дрібні держави панувало аж до новіших часів.

Так само Польська держава постійно терпіла від розділу своїх земель. Починаючи від Болеслава Хороброго аж до початку XIII. ст. Польща майже не виходила із стану анархії та внутрішнього занепаду. Особливо протягом XII-го і майже цілого XIII-го віків тягнуться в Польщі безконечні усобиці. Часті усобиці спостерігаємо також в Чехії в X — XI. століттях. Взагалі — пише Пресняков — «все те, що ми спостерігаємо в давній Русі, є знане з історії інших народів — слов'янських і германських. Криваві є перші сторінки історії всіх молодих держав слов'яно-германського світу. І цим вона обов'язана не випадковим рисам звичаїв жорстокої варварської доби. Всюди бачимо, як поняття дідиности, звичаєво правове поняття родинного побуту, застосоване до княжого володіння, веде до розпаду молодого державности, що не встигла створити нових норм і відносин, вільних від вузьких рамок приватного родинного побуту» (там же, ст. 33).

Отже внутрішні «усобиці» є характеристичні не тільки для старої Київської держави, а для всіх молодих держав слов'яно-германського світу тої давньої доби. Але було б помилкою вважати, що головню ці усобиці були причиною роз'єднання та розпаду тодішніх держав, і що зокрема Київська держава начебто упала тільки тому, що в ній панувала т. зв. удільна система, при якій після батька наслідував в певній частині кожний син. Само собою, не можна заперечувати, що часті княжі усобиці в Київській державі не могли сприяти ні піднесенню народнього добробуту, ні зміцненню державної єдності. Навпаки, усобиці несли з собою велику господарську руїну і — що найважливіше — масовий захват

в полон (фактично в неволю*) людей з інших князівств чи земель тої ж самої Київської держави. А це звичайно тільки загострювало відносини між окремими землями.

Але не вважаючи на все це, головна причина упадку Київської держави була не в княжих усобицях. Вже приклад Франконської держави показує, що розпад її стався не тільки через те, що влада в цій державі переходила на всіх потомків мужеського роду і тому по смерті Карла Великого всі його сини дістали спадщину на рівних правах. Крім цієї системи наслідування, що не знала майорату (переходу всіх прав від батька до старшого сина), значну ролу в розпаді Франконської держави відіграла ще та обставина, що під владою франконських королів були з'єднані різні племена, які мало були зв'язані між собою і не почували потреби в спільному політичному та господарському житті. Це були часи, коли ще не було ґрунту для повстання централізованої держави. Тому нові порядки, що їх завів був Карло Великий в напрямі створення єдиної централізованої імперії, держались лише залізною волею цього визначного реформатора середньовічного життя.

Це пояснювалось тим, що натуральне господарство, що панувало в ту добу, не сприяло тіснішому об'єднанню окремих частин держави. Навпаки, під впливом замкненого натурального господарства, тоді скрізь панувала тенденція до створення дрібних самовистачальних територій, що намагалися стати державою в державі. «Господарський обмін ще не зв'язував людности держави в одну цілість — навпаки, він ділив її на вузькі територіяльні одиниці».***) Тому всякі

---

*) «Смердові, — пише Грушевський — взятому в неволю (полон) — половецьку чи й свою руську, до другої землі чи то до другого князівства, викупитися було тяжко, він ставав холопом, невільником» (Історія України — Руси, т. III, ст. 337).

**) В. Старосольський: Політичне право і держава. Подебради 1927, ч. I, ст. 238.

спроби створити єдину централізовану державу розбивалися о роз'єднуючі тенденції натурального господарства, що штовхало людність до зовсім протилежних змагань. В кожному разі Франконська імперія розпалася не через слабкість або нездатність наступників Карла Великого, а внаслідок цілої низки зазначених причин, що, за виразом М. Грушевського, «діяли з стихійною силою».

Цілком виразними тенденціями відокремлености та сепаратизму була пройнята й стара Київська держава з тих же самих причин. Київська Русь складалася з різних племен — українських, білоруських, московських — і об'єднувала території з дуже відмінним географічним положенням. Всі ці численні племена: поляне, сіверяни, деревляни, дреговичі, радимичі, вятичі та інші, що ще не так давно жили поза межами Київської держави, не забували ні своєї племенної окремішности, ні своєї колишньої самостійности. А найголовніше було те, що ці племена внаслідок панування натурального господарства ще не мали між собою скількибудь тісніших господарських стосунків і не були зв'язані в якесь господарське ціле. Тому змагання окремих земель чи волостей до відокремлення почалися дуже рано. Вже за Володимира Великого, що об'єднав був під своєю владою всі українські, білоруські і північно-слов'янські племена, відокремилась Полоцька земля, що була заселена білоруськими племенами, а потім поволі стали відокремлюватися інші землі: Чернігово-Сіверська, Галицько-Волинська, Турово-Пінська, Новгородська, Ростово-Суздальська та інші.

В парі з цим розвитком внутрішнього партикуляризму, князі окремих земель з родинних причин починають між собою боротьбу, головно за Київський «стіл». Ці князі усобиці починаються вже за Володимира Великого. Подібно до того, як Карло Великий ще за свого життя бачив, яким німичним витвором була його централізована імперія, так само Володимир Великий незадовго перед своєю смертю мав нагоду, переконатися, що династичний звязок, положений ним в основу державної системи, далеко не забезпечив її

політичної одноцілості: він умирає серед приготувань до походу проти неслухняного сина Ярослава новгородського, що незадовольнявся підручним становищем при батькові; також другий син Володимира, Святополк турівський, готував повстання проти батька. Так виникають криваві усобиці в Володимировій династії зараз же після його смерті і майже не вщухають аж до повного упадку Києва.

І коли б лише ці внутрішні свари й заколоти ослаблювали Київську державу, то можна з певністю сказати, що не дійшло б до такої катастрофи, як це сталося в дійсності. На певному щаблі свого розвитку Київська держава врешті сформувалась би в одну державу або, в найгіршому випадку, розпалась би на кілька окремих держав, як це ставалося з імперією Карла Великого. Бо не можна сказати, щоб Київській державі після смерті Володимира Великого бракувало сильних державних мужів. «Цілий ряд князів, — каже Грушевський — як Ярослав, Всеволод, Мономах, Мстислав... завдяки своїй зручності і політичним здібностям уміли дуже близько зблизитися до становища давніх єдиновладців: їм удавалося зібрати більш-менш значні частини земель Київської держави в свої руки. Але Мстислав був останній в цім ряді. За цим періодом боротьби з розкладом наступив період повного ослаблення й упадку Києва, як політичного центру, і ті нові сили й впливи витворюють вже на іншій ґрунті, концентруються коло інших центрів» (Історія України — Руси, т. II, ст. 126).

Цей процес роз'єднання Київської держави на окремі князівства не мав ознак чогось протиприродного, органічно нездорового. Навпаки, наприклад Грушевський, роблячи загальний підсумок розвою Київської держави, каже: «Не виробивши тривкої організації для більших державних комплексів, Київська держава тим самим стала перед перспективою дроблення *ad in finitum*. Цей процес повільно, з перервами, переходить протягом двох століть. Але глядаючи поза історію чисто політичної організації, це був процес розвою, а не упадку, життя, а не умирання.

Суспільно-політичні підвалини, що лежали в основі державного життя, серед цього ніби розкладу далі розвивалися невинно: досить зауважити, що на кінець XI в. і початки XII в. припадає розвій державного й приватного права, на XII — XIII — дуже інтенсивний розвиток матеріальної культури й мистецтва» (там же, т. III, ст. 50).

В іншому місці Грушевський знову пише: «Взагалі національне культурне життя України XI-XIV. віків представляється дуже інтересно: воно повне життя, руху, енергії, обіцнювало багато своїй народності, а навіть культурному людському життю взагалі. Страшенно жаль, що упадок державного життя не дав йому розвинутися і підрубав його в самім корені» (Ілюстр. історія України, ст. 138).

Безперечно цю початкову, критичну добу свого розвитку Київська держава паволі пережила б так само, як пережили її інші європейські держави. Але біда вся в тому, що Київська Русь в порівнянні з іншими європейськими державами повстала й формувалася в умовах незмірно тяжких зовнішніх обставин, викликаних несприятливим географічним положенням.

2. Особливості історичного оточення Київської держави і тодішньої Польщі.

В історії держав і народів географічне положення грає велику роль. Географія країни в значній мірі означає загальні напрямні розвитку народу, що її населює. Згаданий історик Дельбрюк, напр., пише: «Одним з найважливіших моментів внутрішнього розвитку держав і народів є їх зовнішні відносини. Без перебільшення можна сказати, що зовнішня політика керує внутрішньою, в кожному разі вона має першенство перед внутрішньою» (там же, т. I, ст. 26).

Що зовнішні, а не внутрішні обставини відіграють в житті держав і народів найбільш вирішальну роль, це яскраво підтверджує приклад старої Київської держави. Не внутрішні уособиці князів, а головню зовнішні несприятливі обставини вирішили долю Київської держави. Цими обставинами було сусідство степу, що від самого початку існування Київської держави і до самого її упадку «наче якийсь упир, як каже Грушевський, ссав кров цієї країни».

Про цей від'ємний вплив степу на розвиток Київської держави буде сказано докладніше в наступному розділі. Тепер хочу на прикладі сусідньої Польщі показати, в якій мірі історичне оточення може впливати на долю поодиноких народів.

Є фактом, що сусідство Польщі не з «Диким Полем», а з більш культурним західньо-європейським середовищем мало великий додатній вплив на її розвиток. «Наше географічне положення — пише польський історик Кутшеба — сприяло піддержанню зносин з Європою. Завдання державної організації було улегшено тим, що польські правителі могли йти за прикладом Заходу. Це робило можливим введення таких установ, що вже раніше виробились на Заході».*)

Дійсно, Польська держава, що була заснована пізніше, ніж Київська Русь, вже протягом двох століть дуже наблизилась своїм господарським і суспільним життям до західньо-європейських народів. Це видно насамперед з того, що хліборобство швидко набрало тут переважного значіння над добувальною промисловістю; з піднесенням хліборобства стала можлива реформа військової справи, а з нею і новий суспільний лад, оснований на поділі суспільства на стани. В Польщі вже в XI. ст., після Болеслава Хороброго, сучасника Володимира Великого, дружинна організація війська, що була, як зазначає Кутшеба, «лише переходовою формою в первісній добі заснування держави», зникає;

---

*) Ст. Кутшеба: Очерк истории государственного и общественного строя Польши. С-Петербург 1907, ст. 24, 78.

уступивши своє місце «воям» чи «мілітам» (пізніше-шляхта). Ці «вої» одержують від князя землю з умовою виконувати вояцьку службу, а також різні обов'язки адміністративного характеру. «Вої» поступово роблять свої землі дідовими і збільшують свої права як супроти князя, так і супроти інших верств людности. І так повстає новий поділ суспільства не на класи, як було перед тим, а на стани: вгорі — верства земельної аристократії та шляхти, наділена великими правами і привілеями, а внизу, крім безправного міщанства, — широка верства селянська, що попадає в підлегле становище до шляхти. Військо і адміністрація тепер не коштували нічого, бо озброєння мусіли добувати «вої» своїм коштом і вони ж виконували функції урядового апарату.

Така реформа військової справи мала велике значіння для дальшого розвитку Польської держави. Чим далі все більше відчувалася потреба в постійній та більш численній вояцькій силі: старій, дружинній організації, що жила з прибутків князя, вже не вистачало. Тим часом поставлення та озброєння постійної армії перевищувало фінансові можливості влади. Армія тих часів складалася переважно з тяжкої кінноти, і озброєння її коштувало порівняно дорого. Тому вона мусіла складатися з людей, що могли б власним коштом здобувати коней і зброю. Це були — великі землевласники і потім шляхта, що з цього часу набирають політичної переваги в державі.

Не вважаючи на реформу війська, Польща ще довгий час не знала внутрішньої єдності. «В цю добу — пише Кутшеба — окремі уділи ще не зв'язані нічим. Нема ніяких спільних законів, загальних з'їздів, загальних урядів. Кожна область живе виключно власним життям. Поняття Польської держави ще не існує. Тільки при Казимірі Великим, в XIV столітті, уділи починають поволі об'єднуватись» (там же, стор. 57, 67).

Але відсутність державної єдності не перешкоджає дальшому розвитку Польщі. Саме в той час, як на початку XIII ст. Київська держава, спустошена й зруйнована азійськими

кочовими ордами, швидко наближалася до свого повного упадку, в Польщі з'являється новий важливий фактор в її розвитку — німецька колонізація. Вплив сусіднього німецького народу на формування польської держави був дуже сильний від самого початку її існування. Вже в другій половині X. століття Польща приймає католицьку віру. Далі під впливом феодалного ладу, що панував у Німеччині, Польща, як сказано, касує старий, дружинний устрій і замінює його новою організацією війська, зв'язаною з землеволодінням і поділом суспільства на панів і підлеглих.*) Тепер заходами католицької церкви приходять до нового впливу Німеччини на розвиток Польщі через масове заселення польських територій німцями.

Після перших успішних спроб німецької колонізації Польщі за посередництва католицьких монастирів, починається сильний колонізаційний рух за допомогою самої католицької церкви, князів і «воїв». Колонізаційна хвиля шириться по цілій державі. Поруч з колонізацією села йде колонізація міста. З'являються численні нові міські осередки, населені німцями і з новою формою міської самоуправи, перенесеною з Заходу за т. зв. Магдебурським правом. І це все додатньо впливає на економічне піднесення країни. «Для хліборобської людности, — пише Кутшеба — яка сиділа на чужій землі, настала нова блискуча доба. Крім піднесення сільсько-господарської техніки, колонізація вплинула також

---

*) Про цей вплив Німеччини на зміну суспільного ладу в Польщі П. Куліш в своїй «Історії возсоединения Руси» (т. I, ст. 7) пише: «Польська держава будувалась зовсім не так, як Руська. В той час, як княжа Русь піддержувала на півночі по Дніпру і до самих Карпат порядок життя, встановлений звичаєм, — за Вислою вже різко виділився з народу вищий стан, відокремився від нього звичаєм, запозиченими від німців, випросив собі у королів привілеї і, живучи в замках, обижав тих, що жили селами по стародавньому».

на поліпшення загально-правового становища селян в Польщі. Також міста, організовані за Магдебурським правом, розвиваються дуже швидко і поруч з колонізацією сіл творять основу блискучого господарського стану Польщі в XIII столітті» (там же, ст. 39).

В таких умовах розвивалася Польська держава в перші століття свого існування. Чи ж можна рівняти ці умови — зовсім позитивного впливу на Польщу західних європейських держав з тим станом безупинної боротьби з дикими кочовими ордами, що систематично руйнували господарське та інше життя Київської держави і затримували її нормальний розвиток?

«Боротьба з степовими ордами — пише Грушевський — дорого обійшлася українській народності і поглинула величезну масу її енергії. Спустошення азійськими кочовниками спричиняли страшні втрати на людях і майні. Викликані кочовими ордами колонізаційні відпливи і приливи поглинули величезну масу народнього капіталу; маси народу протягом століть не могли піднятися вище елементарних турбот про вдержання свого існування, про утворення найпримітивніших умов господарства. Народ не міг зібрати вільних засобів і сил для задоволення вищих культурних інтересів. Боротьба з степом протягом віків поглинала енергію народу, його правлячих клас та урядів. Колонізаційні і економічні пертурбації не давали змоги громадським і політичним умовам стверднути, вийти з рідкого стану.»*)

---

*) М. Грушевський: Очерк історії укр. народа. Київ 1911, ст. 11.

3. Від'ємний вплив степу на розвиток Київської держави.

Несприятливий вплив степу на розвиток Київської Русі поклав свою печать на все життя цієї держави. Насамперед хліборобство, хоч і розвивалося невпинно, але не набрало переваги, і остатки попередніх форм господарства: полювання, рибальство, скотарство були ще дуже поширені. Внутрішня торгівля була незначна, вона обмежувалась головно продажем невеликої кількості продуктів на сусідні ринки. Значно більше була розвинута торгівля зовнішня, але вона не мала того значіння для народнього господарства, як її приписують деякі історики цієї доби.

Слід зазначити, що міста на Україні виникли наслідком особливих умов уже в VIII столітті, як осередки тодішньої «світової торгівлі». Це була торгівля предметами роскоші, призначеними головно для вищих верств. Вона находилась майже монополюно в руках лише деяких міст через їх виїмково щасливе географічне положення, як Візантія, деякі міста Італії — Венеція та Генуя, Лондон, Ганзейські міста в Німеччині, а також Київ і деякі інші міста на сході Європи.

Торговлею займалися переважно лицарі, королі, князі та члени їх родин, бо за тодішніх умов «це було напіввоєнне заняття, зв'язане з нападами та грабунками». (Старосольський). Так само і в Київській Русі зовнішня торгівля була ділом майже виключно вищої правлячої верстви: князів з їх дружинами і боярів. Ширші народні верстви цією торгівлею майже зовсім не були зачіплені. Як і в інших місцях «світової торгівлі», зовнішня торгівля в Київській Русі характеризувалася тим, що вимінювалися, крім невеличких (що складали значну частину обміну), лише предмети роскоші: футра, мед, віск, тобто продукти лісових промислів. Це була та дань натурою, яку селяни-смерди платили князеві з дружиною підчас їх зимового об'їзду — т. зв. полюддя. Займаючись переважно хліборобством, село одначе платило дань продуктами своїх побічних промислів.

Інших продуктів, крім зазначених, князі при збиранні дані не брали, бо хліб і взагалі збіжжя тоді ще не мали попиту на широкому ринку. Предмети масового вжитку вийшли на широкий ринок значно пізніше, коли розвинулось грошове господарство. Тому, напр., з Києва лише невелика кількість жита вивозилась до Новгороду — Великого. В кожному разі хліборобство в Київській державі не набрало такого розвитку та значіння, як напр. в тогочасній Польщі. Це мало від'ємний вплив на розвиток воєнної справи і суспільно-політичних сил в державі.

Як ми бачили, в Польщі дружинна форма організації військ в значній мірі через перевагу хліборобства над добувальною промисловістю перестала існувати вже в XI столітті. В Київській Русі, через затримання її розвитку, дружинна система залишається аж до упадку держави. Дружина весь час утримувалась переважно коштом даней та інших прибутків князя: адміністраційних, судових тощо. Старші, визначніші дружинники, «бояри», в спокійніші часи звичайно виконували в провінційальних містах різні адміністраційні функції, молодші дружинники (дітські, отроки) були їх помішниками. «Легко помітити, — пише Ключевський — що боярське землеволодіння розвивалось слабо, не складало головного економічного інтересу для служилих людей. Дружинники давали перевагу іншим джерелам доходу, брали діяльну участь в торгових оборотах і одержували від своїх князів грошову платню».*)

Словом, в протилежність до Польщі, в Київській державі до жадної реформи військової справи в напрямі зв'язання її з землеволодінням не дійшло. «Слідів помісної практики винагороди за службу землями — каже Грушевський (Очерк, ст 117) — ми в цю добу ще не стрічаємо».

Велика землевласність в Київській Русі починає сильно розвиватися лише після того, як Київ, а з ним і інші міста по

---

*) В. Ключевський: Курс русской истории, т. I, ст. 186.

Дніпру стали торговельно підупадати, а хліборобство швидко зростати: тоді купці і багато бояр, замість торгівлі, осіли на землю. Найбільший розвиток великого землеволодіння спостерігаємо на Волині і ще більше в Галичині. Відділеність від степу і спокійніші умови життя сприяли розвитку економічного добробуту цих земель, і це було головною причиною того, що тут утворилася богата і сильна верства бояр, — великих землевласників. Але й тут, під впливом порядків, що панували в інших землях Київської держави, до реформи військової справи не дійшло: дружинна система, а з нею й поділ суспільства на класи, а не на стани,^{*}) залишилися на всіх землях Київської Русі аж до кінця її існування.

Тим часом воєнна реформа була потрібна. Без реорганізації війська сила князів була замала і щодалі все менше відповідала вимогам і потребам державного життя. До того ж головне фінансове джерело князів — зовнішня торгівля з різних причин стала поволі занепадати, і тому доходів князів не вистачало для вдержання більш численних і сильних дружин. Так, напр., вже в кінці XI ст. великий князь Святослав міг виставити в похід проти половців тільки 800 дружинників. Менші князі мали ще менші дружини.

При такому стані воєнної сили, боротьба князів з степовими ордами щодалі ставала все більш тяжкою і не давала бажаних успіхів. «Руським князям — каже Грушевський — приходилося буквально цілими місяцями «стерегти руські землі» з військом. Це примушувало князів нераз залишати інші справи. Така практика стереження була дуже тяжка. Цю потребу міг би задовольнити якийсь постійний і сильний полк на пограничу, але до такої організації князівсько-

---

^{*}) Через відсутність станового поділу суспільства в Київській Русі сама правляча верства-бояри — не були замкненою кастою. «Кожний вільний (городянин або «смерд») міг дістатися в ряди отих «ліпших», «старших» людей, якщо йому поталанило зайняти фактично впливове становище в суспільстві» (Старосольський).

дружинний режим ще не дійшов» (Історія України — Русь, т. II, ст. 214).

Поруч з залишенням дружинної системи, в старому, незміненому стані затримався взагалі розвиток суспільно-політичного життя в Київській державі. Боротьба з кочовниками, затримуючи економічний розвиток Русі, перешкоджала виникненню в ній — за винятком Волині і Галичини - впливого боярства.

Боярська верства в Київській державі, залежна від князя і не зв'язана службою з володінням землею, отже без власної матеріальної бази, — не розвинулася в ту самостійну політичну силу — земельну аристократію і шляхту, що в західно-європейських державах, зокрема в Польщі і потім в Литві, набрали великого впливу і значіння.

Отже суспільний розвиток в Київській Русі спинився на первісних формах, що відповідав початковій стадії організації державного життя: він не дійшов до тих вищих форм станового ладу, яким в той час жила вже майже вся Зах. Європа. Цим пояснюється загальна неусталеність та нескристалізованість громадських і політичних умов життя, що не мали змоги «стверднути, вийти з рідкого стану». Так, наприклад, ні віче, ні боярська рада не виробили для себе ні певних форм, ні компетенції. Для скликання віча не було ні певної ініціативи скликання віча, ні якихбудь форм представництва. Так само і щодо боярської ради. Можна сказати, що не було такої ділянки в діяльності князя, в якій би не брала участі боярська рада, але разом з тим всяку важливу справу управління князь міг рішати сам, без всякої участі своїх порадників — бояр. «Рішального значіння, обов'язкового для князя і віча, постанови ради не мали» (Рожков).

Взагалі вся державна організація Київської Русі не була вироблена. Держава ще не зв'язує людей. Так, ми не бачимо тут ніяких центральних установ або окремих осіб, які б відали певною категорією справ на цілому просторі держави. Не бачимо загальних податків. Державне господарство має примітивний, двірський характер. Найважливішою урядовою

особою при князі є дворецький, що завідує княжеським двором і двором господарством.

Звичайно, це не значило, що Київ, як писав Костомаров, взагалі «не надався бути столицею централізованої держави» і що, мовляв, «в самій українській натурі не було нічого насилуючого, нівелюючого, не було політики» і т. д. Як ми бачили, «українська натура» в утворенні такого стану в Київській Русі не грала ніякої ролі. В добі панування натурального господарства тенденції відокремленості, а не централізації були звичайним явищем в цілій Зах. Європі. Взагалі тоді ще не існувало ніякого поняття про єдність та нероздільність державної території. Централізована держава могла повстати лише пізніше.

4. Упадок зовнішньої торгівлі в Київській державі й занепад Києва.

Занепад Києва, а з ним і цілої Київської держави почався задовго до приходу татар. «Процес розкладу княжої Русі — пише Грушевський — був такий же повільний, як і процес будови. Часи Ярослава вже входили в часи упадку» (там же, т. II, ст. 2). Правда, починаючи від Ярослава і кінчаючи Мстиславом, цілий ряд визначніших князів ще понад століття борються з цим процесом розкладу і всіма способами намагаються задержати традиції державної одноцілості під проводом Києва. Але по смерті Мстислава (1132) настає доба повного ослаблення й упадку Києва як політичного центру.

Постійні напади половців особливо підривали добробут Київщини, Переяславщини і південної Чернігівщини—цього головного осередку державно — політичного, культурного і господарсько — торговельного життя Київської держави. Населення цих територій відпливало в інші райони, господарство руйнувалося. Кілька разів ця середня Наддніпрянина оберталась майже в цілковиту пустелю. Значно менше терпіли північна, лісиста частина і західня Волинь і Галичина,

більш відділені від степу. «Нападки в середнім Подніпров'ї — пише Грушевський — приводили край до чистої економічної руйни і навіть до повного запустіння. Якраз центр руської колонізації і його політичного і культурного життя — околиці Києва, Чернігова, Переяслава — убожили й підупадали в порівнянні з ліпше захищеними землями західними і північними» (там же, т. III, ст. 336).

Поруч з загальною господарською руйною дуже терпіла також торгівля від занепаду південних і східних торговельних шляхів. Рух на цих шляхах був майже зовсім припинений після того, як половецькі орди запанували в степах і витиснули звідти слов'янське населення. Вже в XI. ст. торгівля з арабами, що раніш мала такий великий розвиток, слабне і наприкінці зовсім припиняється, бо половці перетинають шляхи для цієї торгівлі. Торговельні зносини з Візантією піддержуються далі, але в половині XII. ст., через панування в південних степах половців, також починають слабнути.

Все це відбивається від'ємно в першу чергу на становищі Києва як торговельного центру. «Політичне і економічне панування Києва — пише історик М. Довнар-Запольський — тривало рівно до тої пори, поки Київ удержував значіння центру, тобто у другу добу арабської торгівлі і в першу візантійської. З упадком арабської торгівлі починає хитатися положення Києва і утвореної тут єдиної держави. Ще деякий час Київ удержує за собою вплив і тільки до тої пори, доки до половини XII. ст. ще має значіння візантійська торгівля» *)

Нічого дивного, що рівночасно з занепадом Києва йде далі відокремлення поодиноких земель. Під впливом упадку Києва з'являються місцеві торговельно-промислові центри, що притягують тепер до себе політичні, економічні і культурні сили, які раніше концентрувалися переважно в Києві. У зв'язку з цим дружинна верства, що була живим зв'язком

---

*) М. Довнар-Запольській: Історія руссаго народнаго хозяйства, Київ 1911, т. I, стор. 357.

Києва з його провінціями, розбивається на провінційальні групи, що поволі переймаються інтересами місцевого життя. Словом, торговельні і господарські сили відпливають на захід і північ. Там під впливом занепаду Києва в кінці XII ст. повстають нові політичні осередки: Ростовсько-Суздальський з центром у Володимирі на Клязмі і Галицько-Волинський з центром у Галичі. «Східня торгівля — каже Грушевський — розвивається тепер окольною дорогою на середнім Поволжю. Західню й полудневу торгівлю беруть у свої руки міста Волині й Галичини, а Подніпров'я упадає» (там же, т. II, стор. 128).

Крім відливу торговельного і державно-політичного життя, Київська земля в середині XII ст. ще більше занепадає наслідком загострення династичної боротьби між князями за «Київський стіл». Майже півстоліття безперестанних усобиць і війн за Київ ведуть до того, що Київ і Київщина зовсім втрачають своє попереднє значіння.

Саме в цей час сталася подія, що принесла ще більший упадок Києва і цілої Наддніпрянщини, як головного торговельного шляху «із Варяг в Греки». Це була окупація Царгороду (р. 1204) французькими та італійськими хрестоносцями. Вона пересунула головні торговельні шляхи Європи. Раніше, в першу добу середньовіччя, східні ринки були цілком в руках арабів і візантійців, і тільки через їх посередництво північно-європейські варяги мали до них доступ. В цю добу Дніпро і Волхов були, мабуть, чи не найжвавішим торговельним шляхом Європи. Тепер, після заняття Царгороду хрестоносцями, шлях із Чорного моря йшов не Дніпром, а через Венецію і Рейн. Варягам тепер легше було зв'язатися з грецькими країнами не Дніпром, а Рейном.

Не треба доводити, що це пересування торговельних шляхів Європи ще в більшій мірі паралізує торговельні зносини Київської держави з чорноморським ринком і зовсім підриває матеріальне, а разом і політичне значіння Києва та інших міст Київської держави. «Новгород Великий — пише Покровський — був єдиним із торговельних міст Київської

Руси, для якого пересунення світових торговельних шляхів було більш корисне, ніж шкідливе. Всі інші з тих торговельних міст, що лежали на великому водяному шляху «із Варяг в Греки», перетворились в провінціальні торговельні села на польовій дорозі».*)

В такому стані упадку находився Київ, разом з іншими важнішими містами над Дніпром, вже перед приходом татар. Татарський погром довів їх руїну до кінця. Київська держава, що повстала навколо Києва, як головного торговельного центру на Сході Європи, бувши підточена в самій своїй основі, мусіла впасти.

5. Остаточний упадок Київської держави під ударами татарських орд.

Татарам, з їх кращою військовою технікою в порівняні з попередніми кочовими ордами — печенігами і половцями, не трудно було зломити опір «руських» князів і поставити їх (там де, вони збереглися) під свою зверхність. Але головне нещастя татарського лихоліття для українських земель було не в самому факті залежності від татар, а в чомусь іншому: татари не тільки остаточно підірвали значіння Києва і цілої Київської землі, але з н и щ и л и д е р ж а в н и й а п а р а т майже на всій середній Наддніпрянщині (Київщина, Переяславщина, почасти Волинь і Поділля), і це власне припечатало долю Київської держави.

Фактично після татарського погрому на території середньої Наддніпрянщини утворилося б е з в л а с т я. Вищу правлячу верству — князів і бояр — татари частинно повбивали, а решта повтікали в більш захищені лісом західні та північні землі. Захоплюючи й руйнуючи міста, татари свідомо винищували вищі верстви населення. Татарам для їх «світо-

---

*) М. Покровский: Русская история с древнейших времен. Ленинград 1924, т. I, стор. 109.

вої» політики потрібні були значні матеріальні засоби, і вони діставали це з побіджених народів у формі дані. Щоб забезпечити справну плату дані, їм треба було відняти у населення змогу почати боротьбу знову. Тому вони старалися зруйнувати великі міста і знищити всі вищі правлячі елементи населення, в тім і духовенство.

Отже татарський погром приніс з собою масове знищення вищих верств суспільства, тобто головно князів і бояр з їх дружинами, що й без того, як вже сказано, не були численні. Татарський напад «остаточно підриває всяке значіння Києва і знищує навіть державну організацію в Київській землі, дезорганізуючи князівсько-дружинний устрій в передстеповій смузі середнього Подніпров'я . . . В Київщині і Переяславщині княжо-дружинний устрій по татарським погромі падає зовсім, і землі розпалися на поодинокі міські громади, де тільки часами з'являлись князі в ролі татарських підручних».*)

Ось цей стан, що утворився на українських землях після татарського погрому, мав фатальні наслідки для українського народу: поодинокі громади, на які розпались землі, опинившись без правлячої князівсько-боярської верстви, вступили в безпосередню залежність від татар, а це значило, що ціла Наддніпрянщина, позбавлена будь-яких органів княжо-дружинного ладу, вернулася до первісного стану старих переддружинних часів. І цей стан тривав до початків XIV. століття, а може й більше, тобто майже ціле століття.

Наслідком всього цього «державне життя і традиції княжо-дружинного устрою в повній силі збереглися в другій половині XIII. ст. майже виключно в Західній Україні, в державі Галицько-Волинській . . . При кінці XIII. ст. ця держава кінчалася на поріччю Горині, а далі лежали землі «татарські» (Грушевський: Очерк, ст. 91; Історія, т. III, ст. 168).

---

*) М. Грушевський: Очерк, ст. 86. Його ж: Історія т. III, ст. 175.

Як могло статися, що окремі громади, яких літописець називає «людьми татарськими», вступили в безпосередню залежність від татар? Грушевський робить припущення, що до такого стану дійшло наслідком змагання громад «виломитися зпід княжо-дружинного режиму, що тяжким тягарем лежав на народній масі» (Історія, т. III., ст. 159). Але історичні дані не підтверджують правдивості думки Грушевського. Навпаки, з того всього, що каже сам Грушевський про «татарських людей», ясно одне: якщо княжо-дружинний устрій на зазначених українських землях по татарським погромі «упав зовсім», то це значить, що там утворився стан ф а к т и ч н о г о б е з в л а д д я. В таких умовах населення мусіло рятуватись самотужки, організуючись в автономні громади. Це були переважно селяни (смерди), що за існування Київської держави фактично не брали участі в державному управлінні*) і звичайно за тих часів, коли самі князі і бояри ще не мали ясно виробленої державної ідеології, не могли мати ніякої ні державної, ні національної свідомости. Коли за наших часів, під час революції 1917 р., на Україні могли повстати різні «Пашківські республіки», то чому не могло цього бути тому сім століть підчас анархії, що запанувала на українських землях після татарської катастрофи?

Звичайно, ці відносини, що утворилися самим життям, були на руку татарам: розпад земель на окремі громади улегшував татарам панування над безборонним і розпоро-

---

*) «Засадничо — пише Грушевський — все вільне населення мало право на участь в старокиївській самоуправі землі. Але фактично перевагу мали правлячі кляси» (Очерк, ст. 152). Так само Покровський зазначає, що «фактично участь селянства в міському вічу була утруднена» тим, що селянин не міг часто ходити в місто. Взагалі — каже Покровський — «місто жило самостійним життям, не турбуючись про сільську Русь. Місто нічого не внесло нового в село. Там всі способи продукції залишились старі» (там же, т. I, ст. 92, 101).

шеним населенням. Тому вони беруть ці громади під свою безпосередню зверхність і піддержують їх супроти інших претендентів.

Тим то, коли Галицький князь Данило задумав був поширити свій вплив на схід, щоб відновити там державну організацію, і почав боротьбу з «татарськими людьми» на сусідніх територіях Волині, то татарський хан зараз же примусів його припинити цю свою акцію, при чім місцеве населення не виявило ніякого руху на користь Данила, бо татари не втручалися у внутрішнє життя автономних громад і цим, очевидно, придбали собі певні симпатії.

Так і не пощастило Данилові приборкати «татарських людей» та звільнити східні українські землі від татарського панування. Після невдалих спроб одержати допомогу з Зах. Європи, Данило побачив себе заслабим, щоб самому боротися з сильною тоді ще татарською Ордою. Тим часом на Заході з'являється новий сильний сусід, Литовська держава. Литовські князі використовують ситуацію на Україні і протягом XIV. століття, коли татарська орда стала вже розкладатися, підпорядковують собі майже всі українські землі. Лише Галичина й Холмщина попали під Польщу, Карпатська Україна — під Угорщину, а Буковина опинилася в залежності від Молдавії.

Так під ударами азійських кочових орд упала стара Київська держава. Після татарського погрому був момент, коли Галицько-Волинська держава, з її розвиненою боярською верствою, могла б стати на місці Києва й Київської землі новим центром «всієї Русі» і з новим напрямком державного будівництва, ближчим до тодішнього західноєвропейського суспільного ладу. Та це не сталося. По упадку Києва Галицько-Волинська держава спромоглася лише протягом майже цілого століття бути головним огнищем українського культурного й політичного життя. Але близькість цих земель до Зах. Європи вирішила їх долю не на користь України. Географічне положення відіграло й тут рішальну роль в дальшому розвитку українського народу.

III.

КНЯЗІВСЬКО-БОЯРСЬКА АРИСТОКРАТІЯ І НАРОДЖЕННЯ КОЗАЦТВА.

Поставити національне питання в польсько — литовській державі мали інші суспільні елементи, замість старої аристократії.

М. Грушевський.

1. Українські землі під литовською владою і «останні конвульсії» старої української аристократії.

Після татарського погрому на українських землях поволі набуває переважаючого значіння та галузь господарського життя, що за доби існування Київської держави була порівняно мало розвинута, це — сільське господарство, власне хліборобство. Усі країни європейського Заходу, зокрема, як ми бачили, також Польща, протягом VI-X століть і пізніше, пережили стадію розвитку натурального господарства, що характеризувалося перевагою хліборобства. Відповідно до цього йшло скупчення землі в руках військово-службової класи й церковних установ. Ця перевага хліборобства і зв'язана з володінням землею військова служба і певні соціальні та політичні права і привілеї творять тепер основу також для суспільного устрою на територіях колишньої Київської держави, окупованих литовськими князями. Попереднє значіння міст і торговельного життя падає, центр господарського життя переноситься з міста на село. У зв'язку з цим падає і старий, княжо-дружинний устрій, і на його місце приходиться інший суспільний лад, оснований не на торгівлі, як це було в Київській державі, а на земельній власності.

Ця перемога хліборобства в господарському житті настає також в північних (московських) землях по упадку Київської держави. Але взагалі після татарського погрому історичний розвиток окремих частин колишньої Київської держави пішов різними шляхами. В той час як північні князівства швидко об'єднуються навколо Москви й під значним впливом татарського панування формуються в централізовано-деспотичну державу, південні (українські) землі, навпаки, в порівняно короткий час звільняються з-під влади татарської Орди, але знову опиняються під чужоземною владою, спочатку литовською, потім польською, підпадаючи сильному впливу західно-європейського суспільно-політичного життя.

Литовська держава, як і Польща, повстала і розвивалася в значно інших умовах, ніж Київська Русь. Через свою віддаленість від степу і сусідство з західними державами Литва, подібно до Польщі, швидко організується і виростає в значну для тих часів мілітарну силу. Як і в Польщі, сільське господарство набуває тут пануючого значіння. Вже в кінці XIII століття населення вносить дань князям продуктами скотарства і хліборобства, а з кінця XIV ст. встановлено грошовий податок з землі, тобто податкова система набуває чисто хліборобського характеру.

Розвиток хліборобства передусім сприяє зростові земельної власності і виділенню великого землеволодіння. Вже за Київської держави, як ми бачили, на її західних землях—Галичині і Волині, з огляду на їх віддаленість від степу, утворилася була досить сильна верства земельної аристократії, також торгівля і промисловість розвивалися тут досить успішно. Після упадку Києва і взагалі Наддніпрянщини суспільне життя набуває тут ще жвавішого розвитку. Разом з місцевими боярами і зайшлими зі сходу (наслідком татарського погрому) князями і боярами на Волині утворюється сильна верства панів-бояр, з великим впливом на управління в Литовській державі. Ця земельна аристократія, що складалася переважно з нащадків українських і білоруських князівських і боярських родів, стає силою, з

якою литовські князі мусіли поважно числитися. Хоч литовський великий князь назверх був неначе цілком необмежений в своїх правах, але ці великі землевласники чи магнати творили при литовському великому князеві впливову державну установу — т. зв. панів-раду, що брала участь при вирішенні всіх важніших державних справ. В руках цих магнатів находились всі головні уряди. Все це обмежувало силу центральної влади і не давало їй змоги стати владою самодержавною.

Поруч з цими змінами в суспільно-політичних відносинах, розвиток хліборобства позитивно впливає на об'єднання литовських племен в одну державу і створює сприятливі умови для переведення реорганізації воєнної справи на взір того, як це було зроблено свого часу в Польщі. Давня дружинна організація війська вже не задовольняла потреб держави. Вічно загрожена від зовнішніх ворогів і вічно в війні, Литовська держава потребувала більш численного і здатного для далеких походів війська. Тим часом вел. князь не мав на це засобів. А «народне ополчення» староруських часів, що звичайно скликалось для оборони своєї землі, не надавалось для далеких і довгих походів, як напр. на границю литовсько-німецьку або московську.

Тому литовські князі користуються з досвіду сусідніх західних держав, особливо Польщі, і організують військову справу на інших засадах: кожний, хто мав землю, мусів виконувати воєнну службу. Для кожного землевласника було означено, скільки кінних вояків він мусів послати до війська відповідно до доходности свого земельного маєтку. Крім володіння землею, землевласники ніякої іншої платні за свою службу не діставали.

Отже воєнна служба була тепер звязана з землею, а це привело до значних змін в поділі суспільства. Річ в тому, що сама по собі земля без забезпечення робочих рук не мала значіння, її не можна було використати. Тому, щоб усунути ці перешкоди і дати власникам землі змогу жити з цієї землі і правильно виконувати свої воєнні обовязки, селянство було

позбавлене права вільного переходу від одного землевласника до другого і поволі закріпачене. Таким чином утворення воєнно службової верстви (бояри, земляни, що пізніше прийняли назву шляхти) мало зовсім протилежні наслідки для селянства і для цієї новоствореної верстви землевласників: по мірі того, як шляхта набувала все більших прав, і привілеїв, селяни навпаки, поволі втрачали свої попередні права і попадали в залежне становище від шляхти.*)

«В цій двосторонній процесі — пише Грушевський — власне лежить центр ваги цілої суспільної еволюції цих часів, корінь цілого перестрою суспільних, а також національних і культурних відносин. Потреба упорядкування воєнної служби, забезпечення певного й постійного доходу воєннослужебнику з наданих йому земель була одним з головних, коли не найголовнішим мотивом закріпачення свобідних селян в вел. князівстві Литовським» (Історія, т. V, ст. 107, 173).

Цей суспільний лад був подібний до т. зв. феодалного устрою, що існував тоді майже во всіх країнах Зах. Європи, також в сусідній Польщі. Польське право було взірцем для литовського, і під його безпосереднім впливом сформувалася воєнно-службова верства вел. кн. Литовського.

Під владою Литовської держави, що почала розвиватися в напрямі нового, станового суспільного устрою, приблизно протягом одного століття після татарської катастрофи опинилися майже всі східньо-українські землі. Для характеристики відносин, що панували тоді на цих землях, слід зазначити, що їх перехід під литовську зверхність відбувався, як каже Грушевський, «або добровольно або щонайменше — при

---

*) З приводу цих змін в суспільному устрою середньовічної доби Довнар-Запольський пише: «Спочатку велике землеволодіння користується тільки працею невольників, а коли джерела невольництва зменшуються, землевласник намагається прикріпити до свого маєтку вільного хлібороба» (там же, стор. 362). В Литовській державі невольництво було скасоване статутом 1588 р.

пасивності людности. А крім самої людности, тут не було кому боронитися, бо в одних землях не було зовсім державної організації (як на Поділлі або в значній частині давньої Київщини та в Переяславщині), в інших (як в Сіверщині або в самім Києві) ця державна організація, хоч і була, але надзвичайно слабка» (там же, т. IV, стор. 94.)

З цих слів видно, що українська людність, зтомлена попередньою боротьбою з кочовими ордами та внутрішніми усобицями і не маючи ніякої власної державної організації, поставилась до литовської окупації так само пасивно, як вона поставилась свого часу до окупації татарської після того, як упала стара Київська держава. Взагалі литовцям не тяжко було захопити українські землі, татари були в упадку, Галицько-Волинська держава не існувала, а східно-українські землі були поділені на безсилі дрібні князівства. Крім того, на настрої населення, очевидно, впливав той факт, що литовці, займаючи українські землі, не вмшувалися у внутрішнє життя місцевої людности.

Це були часи, коли народи ще не знали національних рухів і національної боротьби в їх сучасному розумінні. Національна свідомість з'явилася лише на пізнішій ступні соціального розвитку. Тому поки литовці були самостійні і ще не підпали під вплив Польщі, внутрішнє українське життя залишалось незмінним. Бувши культурно нижчі від українців, литовці на якийсь час навіть самі підпадають під вплив української культури: приймають українські звичаї і мову, що стає мовою урядовою, хрестяться в православному обряді і т. д.

Та часи, коли литовці на українських землях «старини не рухали, а новини не вводили», швидко минули. Становище на українських землях змінив Кревський договір (1385), що став потім підвалиною польсько-литовської унії, відкривши шлях для наступу на схід католицької церкви. Приймаючи Кревський договір, вел. князь литовський Ягайло сам вихрестився в католицьку віру і зобов'язався вихрестити всю Литву, і це він зробив.

Після Кревського союзу з Польщею литовські князі, щоб опертися на свої литовсько-католицькі елементи, спочатку касують автономію білорусько-українських удільних князівств й на місце князів настановляють литовських намістників. Потім надають литвинам — католикам окремих прав і привілеїв і так висувають литовську аристократію в протигагу родам княжим і боярським українським і білоруським. Українські князі залишаються на становищі лише звичайних великих панів — землевласників.

З цього часу державно — правні відносини в вел. кн. Литовському, що утворилися були на основі староруського права, починають розвиватися під впливом польського права в напрямі створення шляхетського стану в Литві на взір того, що існував у Польщі. Українська аристократія відповідає на це гострою опозицією. Доходить навіть до спроб насильного перевороту на Україні (княжа змова 1481 р. і повстання Глинського 1508р.).

Але ці спроби успіху не мали. Фактично це були намагання лише окремих князів, продиктовані більше інтересами родинно-династичного характеру, а не ідеєю відновлення Київської держави. Взагалі князівсько-боярська аристократія за литовської влади жила духом старої Київської держави, і, як і тоді, ще не мала ясно скристалізованої державної ідеї. Тому спроби Глинського та інших не викликали ніякого поважнішого руху серед українського князівсько-боярського елементу, не кажучи вже про народні маси. Навіть «панська Україна» — Волинь, з її найбільш розвиненою аристократичною верствою, залишилася байдужою до спроб Глинського підняти Київщину проти Литви. «Повстання Глинського» пише Грушевський — було останньою конвульсією українсько-білоруської партії в вел. князівстві Литовському. Воно показало повну нездібність українських і білоруських магнатів до якоїбудь енергійної акції, відсутність серед них солідарности, єдности. Їх пісня була проспівана. Більшість князів і бояр примирилась з тою другорядною

ролею, яку залишила їм литовська аристократія (головно в місцевому управлінні білоруських і українських земель) і, задовольняючись нею, відложили думку про боротьбу» (Очерк, стор. 147).

2. Польсько-литовська унія і масове зпольщення українських магнатських і шляхетських родів.

Після того, як недобитки українських княжих і панських родів примирилися з своєю другорядною ролею в вел. князівстві Литовському, був потрібний ще довгий час, майже ціле століття, щоб старий суспільний устрій українських земель, що на основі його почала розвиватися Литовська держава, поволі змінився й наблизився до устрою Польщі. Остаточо цей новий устрій сформувався лише незадовго перед Люблинською унією 1569р. Головніші риси цього устрою були такі.

Вгорі суспільної драбини стояла земельна аристократія чи магнати, що була найбільш впливовою силою в державі. Поруч з магнатами значні політичні права здобула собі також численна середня шляхта (т. зв. земляни), що складалася з членів колишніх княжих дружин та меншого княжого і земського боярства; вона творила головні кадри литовського війська. Після утворення Литовського сойму, що був загально-державним становим парламентом, шляхта посилала до нього своїх представників разом з панами-радою та представниками духовенства.

Після унії рядову шляхту зрівняно в правах з великими землевласниками (князями і боярами). Всю шляхетську верству звільнено від усяких податків і повинностей за винятком військової служби. Об'єднана з Литвою Польща остаточно формується в шляхетську республіку, монархію тільки по імені, бо править фактично шляхетський стан, що називає себе народом («народ шляхетський»). Замість вел. князя литовського зверхньою владою і для українських земель

(що на підставі Люблинської унії перейшли до Польщі) стає польський король, що мав більш обмежену владу, ніж князь литовський. Фактично всі державні справи рішала (на своїх соймках і на загально-державному, т. зв. вальному соймі) дуже численна та впливова шляхта, в її руках була вся законодавча, судова і адміністраційна влада. Лише шляхті належало право законодавства на соймі та ще вище духовенство мало своїх представників на соймі і в сенаті. Всі інші стани й верстви до сойму доступу не мали.

Друга верства — міщани, що сформувалася в окремий стан, не мала шляхетських прав і привілеїв. Міщани були вільними, займалися торгівлею та промислом і мали по містах самоуправу на підставі магдебурського права. Але українське міщанство після Люблинської унії опиняється в значно гірших умовах, ніж це було перед тим. Поки українські землі находились під литовською владою, православні і католики фактично користалися рівними правами в цехах і в міській самоуправі. Тепер, після Люблинської унії, цілком запанували польські порядки, і до виборних урядів у містах допускаються тільки католики.

Взагалі міста на Україні за литовсько-польської доби дуже підупадають. Вони не мали політичного значіння. Кожне місто, що одержувало самоуправу за магдебурським правом,^{*}) виймалося з-під уряду загальної адміністрації й суду і існувало неначе держава в державі. Міщанам було навіть заборонено володіти ґрунтами поза міськими стінами на тій підставі, що міщани не виконували військової служби, а тому, мовляв, купівлею шляхетських маєтностей вони «пролазять» до шляхетської верстви. Цим всім забезпечувалась перевага земського, воєнно — службового елемента (панів і шляхти)

---

^{*}) Організація міст на Україні за Магдебурським правом відбувалася поступово в напрямі зі Заходу на Схід. Найраніше цей устрій одержали міста в Галичині (XV ст.), далі на Волині (XV-XVI ст.), а в землях Київській і Брацлавській — переважно після Люблинської унії.

над міським населенням. З того часу, як міста були виключені з загально-державного законодавства, шляхетський стан робиться єдиним репрезентантом держави, бо селянство ще раніше було поставлене в безправне положення.

Позбавлені права участі в соймі, міщани не могли обстоювати своїх інтересів перед державою. Тому замість того, щоб здобути собі сприятливіші умови для свого розвитку, вони фактично попадають в залежність від представників місцевої влади (воевод, намістників, старост) та від місцевих земельних магнатів, а то й просто звичайних арендарів. З другого боку, польська влада, не допускаючи православних до виборних урядів у містах, зовсім не дбала про те, щоб опанувати міста своїми власними польськими силами. Навпаки, для збереження різниці між станами вживалося всяких заходів, щоб заможніші та здібніші з поляків не йшли в міщани.*)

В таких відносинах міста на Україні, особливо в Західній, нидіють і занепадають як економічно, так і культурно, а ті рештки торгівлі та промислу, що в них залишаються, зосереджуються в руках чужонаціонального елемента — жидів і німців. Це панування чужинців, поруч з національною нерівністю в правах, стає одним з найбільш чутливих наслі-

---

*) До якої міри ця політика збереження різниці між станами провадилась послідовно, аж до найменших дрібниць, видно напр. з таких слів польського історика Кутшеби: «Якщо вже й раніше для збереження різниці між станами заборонялося шляхтичам присвячувати себе міським заняттям, то протягом доби після Люблинської унії з'являються конституції, які просто рішали, що шляхтич, який віддається міщанським заняттям або приймає на себе міську посаду, втрачає право шляхетства. Такий самий характер мають обмеження міщан, що не дозволяють їм вживати дорогоцінних футр, багатого одягу та інше. Все це було виразом презирства до стану, за яким задля його нижчости не визнавалося навіть права розкішно вдягатися» (там же, стор. 183).

дків польської влади на українських землях. «Польсько-жидівське місто — пише Грушевський — з його никлим життям, пародією торгівлі й промислу — на місці колишнього інтенсивного міського життя руських часів — було одним з найбільш характеристичних дарів «культурної місії» Польщі на Русі» (Історія, т. V, ст. 260.*)

Та в найгіршому становищі після Люблінської унії опинилося селянство. В самій Польщі і на Західньо-українських землях вже до половини XVI. ст. цілком запанували кріпацькі порядки. Східні українські землі, особливо Наддніпрянина, до Люблінської унії були недоступні польській шляхті (поляки не мали права ні купувати земель в Литовській державі, ні займати державних посад), а тому були мало зачіплені процесом закріпачення селян. Тепер (законом 1573) встановлено й тут повну владу поміщиків над селянами. Селяни позбавляються права на землю і стають в повну залежність від того пана, що як власник або урядовець чи орендарь розпоряджав ґрунтами, на яких вони сиділи. Селянин мусів відбувати панщину на шляхетському полі й підлягав судові свого пана, що мав необмежену владу над своїми підданими — селянами.

Всі ці нові порядки вносять корінний переворот в суспільно-політичне життя українських земель, зокрема українського міста. Замість різноманітних суспільних клас і груп, з їх непомітними переходами і відсутністю різких станових границь, що було характеристичним для суспільного устрою

---

*) «Жидівське питання» в Польщі — пише Грушевський — виходить на верх лише в XVI. ст. Перед тим жидівська людність не була численна, але з кінцем XV. в. в Польщу посунула маса жидів з Заходу, що рушилися звідти наслідком різних нагінок, особливо наслідком розпорядження цисаря Максиміліяна, що вигнав їх з німецького цисарства. Від цього часу Корона Польська стає помалу збирником жидівства з цілого світу, і жиди дійсно починають заливати міста і містечка» (Історія, т. V, стор. 255).

старої Київської Русі, тепер повстають різко відмежовані два головні стани — упривілейований шляхетський і безправний селянський. А місто, що колись було центром життя землі чи волости і її представником, зовсім позбавляється якоїбудь участі в керуванні загально-державним життям і існує неначе якесь чужорodne тіло. «Колишня самоуправа землі-каже Грушевський — заміняється самоуправою шляхетської касті» (Очерк, стор. 152).

За таких нових порядків, принесених польським пануванням, примана прав і привілеїв шляхетської верстви була в литовсько-польській державі така велика, що остаточне з'єднання Литви з Польщею на підставі Люблинської унії фактично відбувається при явному потуранні як литовської, так і української шляхти та останків старої української аристократії. Відомо, що наймогутніші українські князі, як київський воєвода Костянтин Острозький та волинський воєвода Олександр Чорторийський, найбільше заслужились для здійснення Люблинської унії.

Вищі українські верстви дбають насамперед про вдержання за собою своїх станових привілеїв. Всі інші справи, як релігійна, національна, відступають на другий плян. Але поки Литва залишається незалежною державою, тут ще нема релігійного фанатизму і переслідування православної віри. Тому всі реформи в дусі польського права аж до приєднання українських земель до Польщі остаються майже без помітного впливу на українське національне життя. «Місцеве життя перебудовується на польський лад, але не перестає ще бути українським. Сформований за взірцем польської шляхти український шляхетський стан, як і стара українська аристократія, не розривають свого зв'язку з народом, остаються українськими» (Грушевський, Очерк, стор. 163).

Але після унії 1569 р., що поширила польську владу також на східні українські землі і відкрила туди двері для польської шляхти, становище різко міняється. В безпосереднім зв'язку з польським суспільством, польським правом і

культурою, українська шляхта новоприєднаних земель дуже швидко переймає все польське. «Весь устрій, життя, відносини вищих станів українських земель полонізуються дуже швидко і дуже сильно: в першу четверть XVII. ст. бачимо цей процес в повному розвитку» (Грушевський, там же, стор. 166).

Спольщення вищих українських верств ще більше прискорюється після того, як на Україні під натиском поляків проголошено релігійну унію (1596), і частина українського вищого духовенства признала над собою зверхність римського папи. Православна українська шляхта покищо найбільше зберігається в північно-західній частині українських земель (на Поліссі, в північній Волині й Київщині та Сіверщині). Але вона, квола й напіввинародовлена, вже не могла стояти на чолі українського народу.

Замість старої провідної верстви, магнатів і шляхти, народжується нова українська суспільна сила — козацтво: воно на початку XVIII. століття приймає релігійно-національний клич церковних братств, цих перших спроб національних організацій в місті, і стає виразником протесту й боротьби проти соціально-національного та релігійного гніту, принесеного польськими порядками на Україну.

3. Як повстало козацтво з соціальними порядками старої Київської держави?

Козацтво, як певна соціальна верства, повстало (протягом XVI. ст.) в середній Наддніпрянщині, нижче Києва, в тій пограничній з степом смузі осілої колонізації, де населення находилось в постійній боротьбі з кочовниками, де неозброєний чоловік не міг жити. Треба було або зовсім відмовитися від колонізації цих місцевостей, або виходити на працю не інакше, як з рушницею на плечах. Не диво, чому звідси, з цієї пристепової смуги виходили головні кадри

«козакуючих». Це були переважно селяни і міщани, що влітку на цілі місяці пускались на «уходи» далеко в глиб степу аж до Дніпрових порогів і там жили собі як хотіли, не знаючи ніякої влади і займаючись переважно полюванням, рибальством, пасічництвом. Життя в таких умовах, повне постійної тривоги і небезпеки, виховувало в населенні відвагу, чуття волі й незалежності.

Вплив степу був головним чинником в появі козаччини, як суспільного руху, скерованого проти степових руйників. Але цим не вичерпуються ті обставини, що під їх впливом утворилося українське козацтво з його ідеалами політичної свободи і соціальної рівності.

Коріння козацької «вільнолюбної» вдачі сягають далеко в глиб історії, ще до переддержавних часів, коли окремі слов'янські племена ще не знали поділу на класи, стани і правувалися за допомогою віча, виборних родоначальників або князів. Тоді було ще багато вільної, ніким не занятої землі, а тому панувало вільне землекористування. Навіть за часів Київської держави хліборобство, як ми бачили, набрало тут більшого поширення і значіння лише в пізнішу добу, а в окремих районах Київської Русі аж до кінця її існування пануючою формою господарського життя оставалось не хліборобство, а добувальна промисловість, тобто полювання, рибальство, пасічництво.

До таких господарськи відсталих районів якраз належала погранична з степом смуга в середній Наддніпрянщині, де постійні напади кочових орд руйнували господарське життя і не давали змоги піднятися вище первісної стадії розвитку. Сусідство з степом взагалі затримувало господарський розвиток старої Київської держави, але про цю пограничну з степом смугу можна сказати, що форми господарського життя тут зберігалися в своєму початковому, майже переддержавному стані.

Литовська держава, після своєї перемоги над татарською Ордою, нічого не змінила в загальному становищі населення

цих пограничних районів. Фактично після приєднання цих територій до Литви мирні відносини на степовій «Україні» панували не більше якогось півстоліття. Бо вже в другій половині XV. ст. на півдні України з'являється новий степовий ворог—Кримські татари, що знову століттями руйнують пограничні з степом райони. Все це привело до того, що «страшні періодичні навали Кримської татарської Орди змели з лиця землі й без того слабі результати осілої колонізації передстепової полоси Подніпров'я — аж до Києва, Чернігова, Житомира, Вінниці і Лeticева. Територія по обох сторонах Дніпра до Києва і навіть вище його перетворилася в цілковиту пустелю і в такому виді пролежала до останньої чверти XVI. століття. Одинокі осілі поселення були городки, з замками, невеликими гарнізонами і артилерією — Київ, Канев, Черкаси, Житомир, Брацлав, Вінниця — на правому березі Дніпра, Остер і Чернігів — на лівому. Під стінами цих укріплень тулилася вся людність цих обширних просторів: тут жили селяни сусідніх сіл і звідси виходили на поліві роботи» (Грушевський, Очерк, стор. 203).

Не дивно, що саме в цій частині Наддніпрянщини, яка найбільш терпіла від сусідства з степом, збереглися аж до дуже пізніх часів первісні форми господарського життя: добувальна промисловість (полювання, рибальство, пасічництво), а поруч з нею — стародавнє землекористування. Майже в цілій Київській землі до кінця XV. ст. полювання, пасічництво і рибальство були головним заняттям місцевої людности. Наприклад, село Трипілля Київського повіту ще в 1500 р. давало великокняжому замку тільки 2 лисиці і 5 возів сіна річно. Так само в половині XVI. ст. в Черкасах люди «орють на полі, де хто хоче». Все це показує, що тут не було й сліду хліборобства, а коли й було, то панувала форма вільного користування землею. «Коли так було в таку пізню добу, — каже Рожков — то можна собі уявити, що було раніше: очевидно, в цих місцях застигла форма чи безформеність стародавніх відносин до землі. І в цім дже-

рело появи козацтва з соціяльними порядками стародавньої Київської Руси».*)

«Південно-українські степи — пише Рожков — ще й в XVII. ст., не кажучи вже про більш ранні часи, були дуже слабо населені. За свідченням Боплана, на всій обширній території нижнього Бога і Дніпра з їх допливами не нараховувалось і 80-ти тисяч людности. Зрозуміла річ, тут відкривався широкий простір для заняття добувальною промисловістю, — полюванням, рибальством і пасічництвом. Ті елементи населення, що були невдоволені новим положенням народу в Західній Русі, могли легко знайти тут собі готовий і вільний притулок. Тут можна було відновити господарські, соціяльні і політичні порядки найдавнішої Київської Руси майже в усій їх чистоті: земельні простори для добувальної промисловости були в достатку, землю можна було використовувати шляхом захвату, відкривався простір для повної господарської самостійности, для цілковитої соціяльної рівности, нарешті для демократичного влаштування управління й суду. Все це й було здійснене козаками» (там же, стор. 120-121).

Отже козацький ідеал свободи і соціяльної рівности не був витвором якихось нових форм суспільно-політичного устрою в порівнянні з тими, якими жила давня Київська Русь. Це була лише «застигла», законсервована історичними обставинами форма стародавнього укладу життя, як наслідок постійних спустошень країни кочовими ордами і безперивного затримання їх розвитку. В цім відношенні між східними і західними українськими землями і після упадку Київської держави була значна різниця в їх загальному розвитку. В той час, як на Західніх землях, віддалених від степу, населення зростало і йшло вперед до дальшого господарського і суспільного розвитку, на східніх землях, особливо в передстеповій смузі, широкі земельні простори часто

---

*) Н. Рожков: Русская история в сравнительно-историческом освещении. Петроград 1923, т. II, стор. 98.

обертаються в пустелю, на якій не можна було й думати про якінебудь поступовіші форми господарського й суспільного життя. Тому, чим далі на схід, тим все більшого значіння набуває добувальна промисловість і, навпаки, порівняно мало було розвинуте хліборобство. В результаті — протилежність в суспільно-політичній еволюції західньої і східньої частини українських земель: західня частина, як віддалена від степового пограниччя й тому колонізована густіше, вже починаючи від XV ст. вступає на шлях розвитку фєвдальних відносин, що панували тоді в країнах Зах. Європи, східня ж частина, особливо її передстєпова смуга, живе й далі в умовах стародавніх, первісних суспільних відносин.

За таких умов зрозуміло, що головним осередком сформування «свободолюбної» козацької верстви стає якраз ця найбільш «застигла» в своєму розвитку частина середньої Наддніпрянщини, з центром у Києві і Черкасах. Тільки пізніше (коло половини XVI ст.), коли представники державної влади стали втручатися у внутрішнє життя козацтва, повстає новий центр козащини на лівому Дніпра, за порогами — Запорозька Січ.

З цього часу починається поділ козацтва на дві групи: козаків «городових» чи «городовиків» і козаків «низових» чи «запорозьких». Козаки «городові» — це переважно хлібороби, що мешкають іноді доволі глибоко в краю і мають там свої господарства, хутори, пасіки. Козаки «запорозькі», навпаки, живуть на Запорожжі, в степу, і там гуртуються навколо Запорозької Січі, з її демократичним устроєм, займаючись, як і раніше, «уходами» та «козакуванням», як своїм головним промислом.

Організуючи свій внутрішній устрій в Запорозькій Січі на засадах волі і рівності, низові козаки не вигадували нічого свого, нового: вони взяли за основу ті стародавні форми громадського ладу, що починаючи від переддружинних часів, невмираючі жили в народніх звичаях, головно в сусідній з

степом Наддніпрянщині. Цей устрій Запорозької Січі Драгоманів описує так:

«Запорожжя мало в своїх руках обширну країну від ріки Буга аж до Міуса, було в своїй основі товариством рибалок і вояків, почасти з характером лицарського монашого ордену (жінка не мала жити в Січі). Рівноправні члени товариства (число хиталося між 3 і 30 тисячами) вважалися спільними властителями всього простору або «вольностей» Війська. Вони ділилися на 38 сіл (курнів) по 38 великих будинків, які стояли в Січі і були спільними житлами сільських товариств, які чинили спілки продуктивні й консумційні таїй военні кадри, що вибирали собі отаманів. Щороку 1-го січня, кидано на загальних зборах усього товариства жереб, який розділяв між села право користуватися з луків і рік, що пили запорізькою країною. На тих зборах теж вибрано на рік членів управи Кошем: Кошового отамана і т. д. Вибраний окремо на час воєнного походу отаман або гетьман мав власть диктатора» (Козаки, Львів 1906, стор. 27).

З цього опису Драгоманова бачимо, що внутрішній устрій Запорозької Січі був типовою формою суспільного ладу, який відповідав умовам первісного натурального господарства з пануванням таких промислів, як рибальство тощо. Очевидна річ, що такий лад не міг задовольняти «городових» козаків: як хлібороби, вони були зацікавлені не в «щорічному» розділі права на «користування з луків і рік», а навпаки, в сталому закріпленні за собою своїх господарств, хуторів і пасік. В міру того, як населення на східніх землях зростало і створювалися умови для більш поступових форм господарства, між городовими і низовими козаками здавна почав наростати певний антогонізм: городове козацтво було більш консервативне і лояльне, низове, навпаки, визначалось більш опозиційними, радикальними настроями супроти польських порядків. Це з городових, як людей заможних, набиралися потім козаки до т. зв. реєстрового війська на службу в тих полках, що їх формувала польська влада на Україні.

Звичайно, народні маси, незадоволені польськими порядками були по боці запорозьких козаків. Тому, коли після Люблинської унії східньо-українські землі перейшли під зверхність Польщі і почалася їх колонізація поляками з пануванням нічим не обмеженої сваволі поміщиків і старост, маси простого народу побачили своїх оборонців насамперед в низовому козацтві. З цього часу козацтво починає дуже швидко рости, втягаючи в себе всіх покривджених та незадоволених новим режимом. Запорозька Січ, маючи великий авторитет і популярність в народніх масах, виростає в голову активну силу, з якою Богдан Хмельницький починає всенародне повстання проти польських порядків на Україні 1648 року.

IV.

ПОВСТАННЯ ЦЕНТРАЛІЗОВАНОЇ САМОДЕРЖАВНОЇ МОСКОВЩИНИ.

Московська держава [відрізнялася від західних тим, що закріпачила собі не тільки нижчу, хліборобську, але й вищу, служилу клясу.

Г. Плеханов.

1. Як дійшло до об'єднання північно-східніх земель навколо Москви?

Український народ після татарської катастрофи переходив від одної чужоземної влади до другої. Втрачуючи свою стару аристократію, почав був об'єднуватися навколо своєї нової провідної верстви — козацтва, що вийшло переважно з народніх низів. В цім часі на північному Сході України з'являється ще один новий, небезпечний сусід, що після Польщі та Кримських татар мав потім найбільший вплив на дальшу долю українського народу: це — самодержавна Московщина. Історія розвитку цього північного сусіда дає нам багато цікавого для кращого зрозуміння нашого давнього минулого, зокрема для зрозуміння тих зовнішніх обставин, в яких український народ незабаром почав боротьбу проти польського панування. Тому раніше, ніж говорити про цей великий всенародній рух, що почався на Україні під проводом Богдана Хмельницького, мусимо спинитися на деяких моментах з історії Московщини.

Після татарської катастрофи загальні умови для дальшого розвитку північно-східніх земель старої Київської держави складаються незрівняно вигідніше, ніж для земель південних (українських). Цим головню пояснюється, що ці землі порівняно швидко об'єднуються навколо Московського князівства в одну централізовану державу.

Московська держава зорганізувалася під впливом особливих умов колонізації північно-східніх земель старої Київської держави. Основним тубильним населенням в цих землях були переважно фіни. Такі назви, як «Москва», «Ока», «Клязьма» (фінські, а не слов'янські), свідчать, що колись тут жило фінське плем'я, яке не вимерло, але було завойоване слов'янами і поволі послов'янщилось. «Великорусь — пише Покровський — побудована на кістках інородців, і в жилах теперішніх великоросів тече принаймні 80% фінської крові».

Переселенці з західних і південних земель Київської великодержави селилися тут серед рідкого і вбогого фінського населення, під проводом якогонебудь одного з князів, що звичайно разом з озброєною дружиною стояв на чолі цього колонізаційного руху. Приходячи на нові землі, переселенці відразу опинялися під владою того чи іншого з князів — завойовників, що дивилися на заняті ними території з населенням як на свою приватну родинну власність, і тому намагалися управляти ними як необмежені володарі, без уваги на народне віче.

Як власники новозавойованих просторів, князі осідають тут на стало в своїх князівствах і ведуть свою діяльність головню для дальшого їх розширення та збагачення. Вони вже не міняють тут своїх «столів» і не переїзять зі своїми дружинами з одної волости до другої так, як це було в центральних землях Київської Русі. Віддалені від значних торговельних центрів, а також з огляду на те, що торгівля в Київській Русі взагалі почала занепадати, князі і бояри з колишніх купців стають хліборобами — власниками великих маєтків. Хліборобство, що було на другому плані в господарстві в центральних землях Київської Русі, тут відразу набирає переваги.

Всі ці особливості господарського і політичного життя на півночі розвивались поволі і остаточно запанували там після того, як наслідком татарського погрому розірвався зв'язок династичний, економічно-політичний і культурний між Ки-

євом і північно-східною Суздальщиною. З цього часу історичні шляхи українського народу і північно-слов'янських племен, з яких склався потім московський народ, розходяться. Цей новий, т. зв. удільний порядок вже в другій половині XII ст. почав був закорінятися на всіх землях Київської Русі замість старого, т. зв. чергового порядку, основанийого на єдності княжого роду. Але з огляду на зазначені відмінні місцеві умови удільний порядок мав змогу розвинутися лише на північному сході після розбиття татарами старої Київської держави.

В цю т. зв. удільну добу зникає рухливість князів, постійні переходи із міста в місто, зміни одного князівства на друге. Тепер князі усілися на одному місці, органічно зв'язали себе з певними князівствами. Удільний князь володів своїм князівством як особистою власністю і зовсім не був у своїй діяльності представником суспільного союзу як цілого. Кожне князівство трактується як «вотчина», тобто дідична власність князя, і володіння князівством прирівнюється до володіння всякою іншою нерухомістю і навіть рухомістю. Шапки, футра, ретязи, посуд — все це записується і ділиться князями удільної доби між їх наслідниками цілком на тих же підставах, як і територія князівства.

Князь, пізніше государ московський, був власником всієї своєї держави на приватному праві, як батько патріархальної родини був власником самої родини і всього їй приналежного. Поки князі постійно пересувались з одного місця в друге, вони мало звертали уваги на цю сторону своїх прав. Але коли вони міцно усілися в північно-східній Русі, це право знайшло собі зараз же цілком реальне здійснення: «земля государя великого князя». Приватна особа могла бути лише тимчасовим власником землі — власником її був князь. Він міг уступити це право іншій особі, але це вже був привілей, який наступні князі могли й відняти.

Отже піднесення значіння хліборобства зробило князів і їх дружини осілими, привязало їх до певного місця інтересами економічними і соціальними. Міський вічевий лад, що

панував в старій Київській Русі, не міг розвинутися на півночі: після татарського погрому і пересунення світових шляхів цей лад упав остаточно. Це були ті загальні умови, в яких почали розвиватися північно-східні князівства після татарського погрому.

Але вирішальну ролю в об'єднанні цих самостійних князівств в одну Московську державу відіграло географічне положення Москви і зовнішній вплив самого татарського режиму.

Треба сказати, що татарський погром не зруйнував північних земель, захищених лісами і болотами, в такій мірі, як це сталося з землями південними (українськими). Пересунення світових торговельних шляхів разом з татарськими спустошеннями зробили неможливим відродження Києва з його попереднім торговельним і політичним значінням. На північному сході, навпаки, не вважаючи на татар, швидко висувається і чим далі набуває все більшого значіння Московське князівство з огляду на своє щасливе географічне положення: значну віддасть від тих областей, що найбільше спустошувались татарськими та литовськими наїздами і положення на перехресті торговельних шляхів від Волги до Зах. Двіни і з Новгороду в Рязанську область.

Сприятливе географічне положення Москви викликає швидкий зріст населення в Московському князівстві, зміцнює його матеріальні засоби, а разом з тим і політичний авторитет московських князів. Завдяки свому вузловому положенню Москва стає центром закордонного торгу з південними країнами і Середньою Азією так саме, як Новгород з Зах. Європою. За таких обставин один московський князь вже в першій половині XIV століття дістає прізвище «Калита» (мішок грошей). Процес сформування Московської держави відбувається швидко, протягом майже одного століття.

Велику ролю в об'єднанні інших князівств навколо Московського відіграє також вплив самого татарського режиму. Цьому сприяла політика Золотої Орди, що намагалася в цілях зручності якнайбільше централізувати управу своїм

північним «улуcom». Тому, напр., татарський хан доручає збирання дані для татар з усіх князів лише одному Московському князеві за його особистою відповідальністю перед урядом Золотої Орди. Доручає йому також судову владу над іншими князями. Все це мало неабияке значіння для зміцнення політичного становища Москви. Історик Московщини пише, що «об'єднання Росії навколо Москви було на добру половину татарським ділом» (Покровський). А Костомаров з приводу цього писав про московських князів, що вони розпочали свою діяльність в ролі «приказчиків хана».

Сприяючи об'єднанню північних князівств навколо Московського, татари разом з тим піддержують князів і бояр в їх боротьбі з селянами, взагалі з нижчими верствами і тим самим зміцнюють княжу владу, надаючи їй характер східної деспотії. Після низки невдалих повстань в Ростові, Володимирі, Суздалі і Ярославі в 1262 і 1289 р.р. князі за допомогою татар рішуче беруть гору над вічем.

Взагалі «союз «лучших людей» і князя з татарами проти «черні» стає постійним явищем. А піддержуючи князів і бояр в боротьбі з «меншими» людьми, Орда «утворює в решті решт московське самодержавство» (Покровський).

Як бачимо, татари на північних землях провадять зовсім іншу політику супроти місцевого населення, ніж на землях південних (українських): в той час як в московщині вони піддержують князів і бояр в їх боротьбі проти «черні», на Україні, навпаки, вони допомагають простим масам людно-сти самоорганізуватися проти влади князів і бояр в окремі автономні громади «татарські люди». Таким чином навіть татарська неволя, що зробила український народ на довгі століття бездержавним, там, на півночі, виходила на користь створення міцної Московської держави.

Таким чином московські князі, спираючись на природні вигоди свого князівства, а також на поміч татар, поволі стають «собирателями Руси». Це приєднання до свого князівства інших північних князівств вони провадять не задля якоїсь ідеї національної чи державної єдності (таких ідей

тоді ще не було), а просто як звичайні князі — землевласники, що як і всі інші, працювали виключно над розширенням та господарським поліпшенням свого уділу. Не було ніякої їх заслуги в тому, що вони дякуючи винятковим обставинам опинилися в вигіднішому положенні, ніж інші князі*)

Тому не можемо погодитися з Кулішем, що в своїй «Історії возсоединенія Руси» вихвалює «геніяльну здібність руських людей» щодо творення держави. Навпаки, самі російські історики твердять, що московські князі цієї доби не визначаються ніякими особливими талантами. Так, наприклад, Іван Калита, що відомий як перший «собиратель Руси», на думку В. Сергієвича, «зовсім не мав якостей володаря і політика.»**) Справжніми «собирателями» Руси, на погляд Сергієвича та інших російських істориків, були не князі, а бояри, що виявили в цій справі значно більше хисту й розуму, ніж номінальні основники Московської держави. Наприклад, малолітство Дмитрія Донского Сергієвич вважає особливо сприятливим моментом в розвитку Московського великого князівства. «В тій обставині, — каже Сергієвич — що тодішньому «собирателю Руси» було всього 9 літ, була надзвичайно сприятлива умова для успішного розвитку московської території. Під час малолітства князів управа держави находилась в руках бояр. Боярам потрібні були «кормлення».***) Чим менше князів, тим цих кормлень

---

*) Збільшення Московського князівства досягалося за поміччю двох засобів: 1) т. зв. «прімыслів», тобто купівлі і завойовань окремих князівств, і 2) підпорядкування інших північно-східних князів Московському вел. князеві шляхом договорів і заповітів. «Дякуючи прімыслам — каже Рожков — розміри Московського князівства за два століття збільшились в 30 разів» (там же, т. II, ст. 182).

**) В. Сергієвич: Древности русскаго права, т. III, ст. 65.

***) Кормленіє — виконання боярами обов'язків намісників князя на місцях.

більше. Звідси бояри — природні прихильники об'єднуючої політики» (там же, т. III, ст. 69.).

Але виступаючи фактично як активна і провідна сила в справі об'єднання північно-східних земель в одну державу, московські бояри, як певна верства, взагалі не грають тут такої впливової політичної ролі при вирішенні важніших державних справ, як напр. вищі провідні верстви — пани і шляхта в тодішній Польщі або Литві.

2. «Візантійсько-турецька» національна ідеологія новоповсталого Московщини.

Одною з головних особливостей в розвитку Московської держави є те, що тут вища суспільна верства — бояри, потім дворяни — ніколи не доходить до значіння самостійної політичної сили. Причина цього та, що організація нової Московської держави відбувалася в зовсім відмінних умовах.

Коли київські князі почали здобувати північно-східні землі, вони застали там місцеву людність в значно більш первісному, незрізничкованому стані, ніж це було в головному центрі держави — на Наддніпрянщині. Майже ніякої місцевої аристократії тут ще не було.

Тому князі на правах завойовників захоплюють в свої руки зверхню владу як над людністю, так і над землею. Князі «самі займають тут місце великих землевласників» (Мілюков). А коли через деякий час під опікою князів починають наростати елементи земельної аристократії, то державна влада є вже така сильна, що ці великі землевласники не мають змоги примусити князів поділитися з ними своїми правами.

Отже земельна аристократія в Московщині відразу опиняється в безпосередній залежності від державної влади. А це привело до того, що замість утворення упривілейованого й політично-незалежного шляхетського стану на взір

того, як це було в тодішній Польщі або Литві, в Московщині внаслідок системи т. зв. «пожалувань» з боку центральної влади повстає воєнно-«служила» верства — поміщики-бояри (пізніше дворяни)*), що являються лише покірними слугами царя, але ніякої самостійної політичної сили не мають.

З приводу цих особливих відносин, що утворилися в московській державі, Мілюков пише: «Московському князеві не довелося вступати в боротьбу зі скількибудь сильними феодалними елементами. Тому він волів за краще брати лекції політичного мистецтва не в Польщі і в Зах. Європі, а в Візантії і в західніх слов'ян, може бути, навіть в Туреччині. Система утворення воєнно-«служилої» класи, залежної від правительства, була запозичена московським урядом зі Сходу. Остаточне введення цієї системи в Туреччині цілком збігається з часом прийняття цієї ж системи Московською державою (кінець XV. і середина XVI. ст.). Москва з кінця XV. ст. стає справжнім воєнним станом. Потреба в воєнній силі була від самого початку і залишилась до нашого часу головною потребою держави. Військо і фінанси — ось що було предметом головної уваги правительства. На ці предмети витрачалась більша частина державних засобів, на все інше залишалось коло трьох або одної десятої»**)

В іншому місці Мілюков про історію формування московської національно-державної ідеології пише: «Національна ідеологія московської Росії була вибрана не випадково і не свавільно. Із трьох пограничних ідеологій: міської муніципально-республіканської (новгородсько-псковської), шляхетсько-феодалної (польсько-литовської) і візантійсько-турецької — для Москви найбільше підійшла ця остання. Вла-

---

*) «Служила» верства, залежна від правительства, утворилася в Московщині уже в 1490 р. після того, як воєнну службу реорганізовано на засадах зв'язаності її з володінням землею.

***) П. Мілюков: Очерки по історії русской культури, Москва 1918, ч. I.

сне вона давала Москві можливість найбільшої концентрації воєнних сил і матеріальних ресурсів в руках великого князя, що ставав Государем всієї Руси».*)

Наслідком такого розвитку суспільного і політичного життя в московській державі, її внутрішній устрій уже в XVI столітті різко розходиться з устроєм сусідніх південно-західних держав. Так, напр., в Польщі, як ми бачили, служилий стан (вої чи міліти) вже з часів Кошицького привілея (1373) перетворюється в упривілейований шляхетський стан і старанно захищає свою незалежність від короля. Так само в Литві ще перед Люблінською унією повстає литовсько-руський сойм, що заступає інтереси пануючої верстви — шляхти і сильно обмежує владу вел. князя, тобто на литовсько-руському заході політична еволюція теж «входить в західно-європейську колію» (Мілюков).

Зовсім інше ми бачимо в Московщині. «Тутешні «міліти» — пише Плеханов — виступають тут спочатку як «вільні слуги» удільних князів, а кінчають тим, що стають «холопами» московських князів і подібно до селян втрачують право свобідного переходу. Вже в половині XVI. ст. служилий стан є цілком закріпачений державі, і це його закріпачення — може бути ще в більшій мірі, ніж закріпачення селянства — робить подібним суспільно-політичний устрій Московської Руси до устрою великих східних деспотій».**)

Отже суспільно-політичні відносини в Московщині від самого початку складаються зовсім інакше, ніж на Україні. В той час, як Україна під впливом західних держав стає після упадку Київської держави на шлях розвитку в напрямі західно-європейських суспільних порядків, Московщина, не маючи безпосередніх впливів європейського Заходу, йде за взірцями східних деспотій. На українських землях між державною владою і простими народними масами повстає

---

*) П. Мілюков: Национальный вопрос, 1925, ст. 118.

**) Г. Плеханов: История русской общественной мысли, т. I, ст. 79.

сильна верства, що сама бере активну участь в організації державного життя, впливаючи на політику центральної влади. В Московщині над усіма верствами панує самодержавна царська влада, що спирається на клясу своїх «служилих людей», цілком закріпачених державою.

Хоч суспільно — політичні відносини в Московській державі від самого початку мали в собі зародки східньо-азійських деспотичних порядків, але до утворення самодержавної влади в ній дійшло не відразу. Поки йшло об'єднання північно-слов'янських земель в одну державу, там ще не було самодержавної системи. До справжнього самодержавства в новоповставшій Московщині дійшло аж в другій половині XVI. століття під впливом змін, що наступили в господарському житті цієї держави.

3. Оприччина Івана Грозного і перетворення «служилих» людей в царських «холопів».

В тій мірі, як протягом удільної доби зміцнялася могутність Московського князя, колишні удільні князі поволі втрачали свою самостійність і замість князів ставали боярами московського князя. При князеві вони творили т. зв. раду бояр чи боярську думу, як дорадний орган в різних державних справах. Але бояри не могли забути про своє минуле, коли вони були самостійними володарями в своїх князівствах. Тому, не бажаючи залишитися без впливу на державні справи, вони домогалися, щоб московський князь (який починаючи від Івана III називався царем) не вирішав ніяких важніших справ без згоди боярської думи. Бояри хотіли таким способом обмежити владу царя на свою користь. Московські князі довгий час були під впливом бояр і слухали боярської думи.

Тим часом в багатьох верствах московського народу стало наростати велике невдоволення проти боярства з огляду на ті привілеї, якими вони користалися. Це був час, коли в

господарському житті Московської держави під впливом зросту населення почався перехід від натурального господарства до грошового. У зв'язку з цим швидко росла торгівля, збільшувалося число купців і їх вплив на суспільне життя. Для успішного розвитку торгівлі купецтво потребувало порядку і сильної єдиної влади в державі, тому стояло за необмежену владу царя. За це була також нижча служила верства — дворяни. Вони не мали таких великих маєтків, як бояри, але в зв'язку з розвитком торгівлі хлібом вони стали збільшувати свою власну засівну площу. Для забезпечення себе робочою силою домагалися від царя, щоб він заборонив селянам, які були ще тоді вільними, переходити від одного землевласника до другого. Дворяни домагалися цього з огляду на те, що бояри, як великі землевласники, робили їм велику конкуренцію в справі забезпечення робочою силою, і це все ставило їх проти бояр. Проти бояр було також духовенство, бо бояри хотіли позбавити земель єпископів, монастир і церкви. Нарешті ворогами боярського самовластя були селяни; вони вважали, що бояри закріпостять їх гірше, ніж дворяни, і взагалі сподівалися захисту від самодержавного царя проти панів.

Отже крім боярської аристократії, за царя були майже всі верстви московського суспільства. Не вважаючи на це до перемоги царського самодержавства дійшло тільки після довгої і тяжкої боротьби, що кинула була Московську державу у вир міжгромадянської війни.

Боротьбу почав Іван Грозний в 1564 році — т. зв. опричніною. Опричниками Грозний назвав окреме військо, що находилось при ньому під командою Малюти Скуратова і мало боротися з ворогами царя і самодержавства. На утримання цього війська і в повну свою управу, без всякої участі боярської думи, царь взяв половину всієї держави — найкращі її частини. Бояри почали тікати із своїх маєтків за кордон.

Організувавши опричнину і відібравши в своє повне розпорядження половину державної території, Іван Грозний

назвав другу половину «земщиною» і залишив її під управою боярської думи. Вона про всі важніші справи повинна була докладати цареві, і він наказував, як поступати.

Так при Івані Грозному самодержавство в Московщині одержало свою першу перемогу. Але на цій боротьба не скінчилася. Також дворяни, за піддержкою купецтва і селянства, виступили рішуче проти бояр. Вони домогалися скасування різних старих привілеїв боярства, що стояли на перешкоді розвитку інших суспільних верств. Московські дворяни були проти кастової замкненості боярства, бо це перешкоджало службовій кар'єрі здібніших не родовитих людей; домогалися передачі місцевого управління дворянам і скасування системи «кормлення»; нарешті стояли за скасування права суду та збору податків боярами з тих людей, що жили на їх землях. Дворяни і народні маси були проти того, щоб князі і бояри мали своє військо, свій двір і наділяли, кому хотіли, землю, — словом, щоб їх «вотчини» не були якимись державами в державі.

Так розгорілася боротьба за зміну старого феодалного ладу між боярами і дворянством, що складалося переважно з бідніших і середніх елементів «служилих людей». Повсталася велика революційна завірюха — т. зв. «смутное время».

Після державних переворотів і зміни претендентів на царський престол, починаючи від сина Івана Грозного, Федора, потім Бориса Годунова і цілої низки різних самозванців і кінчаючи сином польського короля, Володиславом, якого бояри оголосили царем і впустили в Москву з польським військом, — наприкінці перемагає народне ополчення дворян, купців і ремісників під проводом князя Пожарського і нижегородського купця Мініна (в 1612 р.). Тоді наступного року в Москві скликано Земський Собор переважно з представників дворянства і купецтва, який вибирає нового царя — Михайла Романова. Перемогли в цій боротьбі дворяни в союзі з купцями і ремісниками. Дворяни впорядкували земельні і інші відносини в державі під владою самодержавного царя так, як це було в їх інтересах.

Земельні маєтки старої фєвдальної аристократії, князів і бояр, розділено переважно між новою дворянською верствою, що вийшла із «великої розрухи» значно поповненою новими елементами. Вже в кінці 40-х років XVII століття коло 80⁰/₀ всіх т. зв. служилих земель находилось в руках середніх і дрібних (500-1000 десятин) і тільки решта в руках великих землевласників (понад 1500 дес.)*) Одночасно дуже погіршилося становище селян: спочатку їм заборонено переходити від одного землевласника до другого, а за царювання Михайлового сина Олексія, законом 1649 р. остаточно оголошено селян кріпаками дворян.

З цього всього видно, що оприччина в своїй основі мала характер аграрний. Свого часу в Польщі і Литві в половині XVI століття відбувся перехід пануючого впливу в суспільстві від великої земельної аристократії (магнатів) до середнього землевласника — шляхти. Тепер, на три чверти століття пізніше, подібний процес, тільки в інших політичних формах, переживає Московщина. Оприччина знищила землевласність великого панства в тому її вигляді, як вона існувала з давніх часів. І експропріюючи багатого боярина — вотчинника на користь дрібного власника — дворянина, оприччина «йшла по лінії природнього економічного розвитку, а не проти нього» (Покровський).

Само собою, селянство було незадоволене такими наслідками своєї боротьби проти боярства: замість волі ця боротьба принесла йому повне закріпачення. Тому проти цих нових, панщинних порядків в багатьох місцях в Московщині починаються селянські заворушення, як наприклад повстання Разіна за царювання Олексія на Волзі, бунт Пугачова за Катерини II на Уралі та інші. Але царська влада, спираючись на військо, що переважно складалося з дворянської кінноти, жорстоко їх подавляла.

Та незабаром, крім закріпачення селян, дійшло також до закріпачення інших верств російського суспільства, в тім і

*) Див. Н. Рожков: Обзор русской истории, т. X. Укр. Укр. Укр. 200.

самого дворянства. Як попереду зазначено, «служила» верства, залежна від правительства, утворилася в Московщині вже задовго перед тим, як почалася оприччина. Але Іван Грозний, «розбивши своєю опричиною боярське землеволодіння, остаточно перетворив служилих людей в царських холопів» (Плеханов, там же, т. I. ст. 94.)

Не вважаючи на всі ці обмеження «служилих» людей, новоствореній провідній верстві — дворянам було досить тих придбань, яких вони досягнули за поміччю оприччини: земля і на ній селяни — кріпаки. Тому року 1654 в Москві відбувається останній Земський Собор (Сойм, що складався переважно з дворян і купців) і після цього починається доба необмеженого панування самодержавного царя.

Саме в цей час, як в Московщині після шляхетської (дворянської) революції життя стало поволі входити в свою нормальну колію, на Україні під проводом Богдана Хмельницького вибухає повстання проти старих февдальних порядків, принесених польською владою після унії 1569 року.

ХМЕЛЬНИЧЧИНА І ПРИЧИНИ УПАДКУ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

Близькість вільних козацьких степів не давала українському народові дійти до тваринної покірності волі сильного, до якої він дійшов в більш внутрішніх областях Річи Посполитої.

П. Куліш.

1. Державницькі прямування Богдана Хмельницького і опозиція запорозького козацтва.

Вплив степу на історичний розвиток українського народу був подвійний: з одного боку безупинна боротьба з кочовими ордами затримувала його нормальний розвиток, а з друго-го-виховувала в ньому найкращі риси людського характеру, як відвага, почуття незалежності, змагання до волі, соціальної рівності. Свого часу знаменитий російський критик, В. Белінський, про український народ писав: «Україна — край поетичний і оригінальний в найвищій мірі. Тут в житті простого народу знаходимо всі почуття, якими є висока натура людська».

Ці риси «високої натури людської» за нормальних умов розвитку України без сумніву стали б основою для повстання на Сході Європи великого, незалежного народу, з своєю високою культурою і розвиненим демократичним життям. Але за тих умов, в яких довелося нашому народові жити й розвиватися, він був у стані лише... постійно прямувати до своєї свободи. Найславнішим і наймогутнішим виявом цих змагань була доба Богдана Хмельницького. Хоч ця доба і не привела до остаточного закріплення нашої державної не-

залежності, проте вона вперше після упадку старої Русі дала нам ідею української держави, ідею, що живе досі й ніколи не вмере в нашому народі.

Колонізаційний рух польської шляхти, що почався на східньо-українських землях після Люблінської унії, відразу зустрів тут певний спротив з боку місцевої людності. Поволі цей спротив перетворився в загальне повстання проти поляків під проводом Б. Хмельницького. Повстання почалося під гаслом боротьби з польськими насильницькими порядками. Козацтво, низове й «городове», виступило спільним фронтом, за ним пішло селянство і міщанство.

Це був час, коли становище України було неначе на вулкані: все горіло бажанням боротьби проти шляхецького панування. Тому повстання мало великий успіх, хоч почалося воно майже без попередньої підготовки та організації народніх мас. Сам Хмельницький, сотник реєстрового козацького війська, що перед тим спокійно господарював на своєму хуторі в Суботові, мусів тікати на Запорожжя внаслідок особистої кривди, яку йому заподіяв один з представників місцевої польської влади.

Козацтво вже на початку XVII століття, ще за гетьмана Сагайдачного, стало проймається ширшими національними інтересами, взявши в оборону православну віру. Але поза тим воно боролось за свої станові права та інтереси і не мало ще виробленого національного чи державного ідеалу. Національно-державна ідея саме тоді починала народжуватися. Тому навіть представники міщанських братств, серед яких вперше з'являється ідея боротьби за українську народність, розуміли національну боротьбу лише як боротьбу за релігійні інтереси: поняття релігійні тоді ще ототожнювалися з поняттями національними.

За таких умов ні Хмельницький, ні його найближчі помічники, здебільшого також старшини реєстрового та запорозького війська, починаючи повстання, не могли ставити собі якихнебудь ширших цілей і завдань, крім поліпшення становища козацького стану. Ніяких плянів, щоб відірвати

Україну від Польщі та утворити свою українську державу, Хмельницький в цей час ще не мав. Вихований в польських школах і пройнятий духом польської культури й польського державного права, він не міг спинитися на якійсь іншій ідеї, крім боротьби за певні зміни в становищі української людності (головно її вищих верств) на підставі польських зразків і в межах польської держави.

«Хмельницький — пише В. Антонович — не уявляв собі іншого громадського ладу поза тим, в яким виріс і який тільки й знав. Він хотів такого укладу, щоб позбувшись спольщеної шляхти і релігійного утиску, заховавши тільки залежність від короля, можна було створити з козаччини, а особливо з старшини, якусь свою, рідну шляхту. За часів Хмельницького всі хоч трохи замітні своєю освітою люди, домагаючись самостійности (самобитности), розуміли під нею польські державні форми — тільки з національними елементами». *)

Хмельницький довгий час не міг зробити рішучого вибору, і хитання гетьмана було засадничою рисою його політики в добі першій. В своїх замірах перебудови Польщі Хмельницький намагався зміцнити владу польського короля для вгамування магнатсько-шляхецької сваволі і на польський престол посадити монарха не католика для захисту «прав і вольностей» національно-православних.

Розбивши поляків під Жовтими Водами і Корсунем, потім під Пилявою і далі дійшовши аж до Львова і Замостя. — Хмельницький замість того, щоб завдати рішучого удару ворогові, завагався і припинив дальший наступ. Хмельницький побачив, що повстання, несподівано для нього самого, обернулося у всенародню революцію, а це не вкладалося в рамки тих плянів, з якими він почав повстання. Саме в цей час поляки вибрали за нового короля Яна Казимира. Тому діставши від Казимира листа з усякими обіцянками, Хмельницький заявив його послові, що він тепер «признає

---

*) Цитую за Грушевським, Історія, т. IX, ст. 1481.

своє підданство королю і вертається на Запорозжя, щоб спокійно чекати делегатів для мирного порозуміння, а в до-розі на Запорозжя не чинитиме ніяких бунтів».*)

Цим пояснюється, чому Хмельницький під час свого на-ступу проти Польщі не піддержав народного протипольсь-кого руху в Сх. Галичині, що в цей час сильно там виявився.

Ідею створення окремої української держави Хмельниць-кий сприйняв лише пізніше. Відступивши з Галичини, він в осени 1648 р. прибуває до Києва. Там громадянство міста, а також вище духовенство торжественно вітають його як національного героя і оборонця православної віри. Ця зу-стріч і розмова з освіченими представниками українського громадянства в Києві зробили великий вплив на гетьмана. Він побачив, що настав час боротьби за повне визволення всього українського народу та творення своєї окремої дер-жави.

Тому переговори з польськими делегатами, що незабаром приїхали до гетьмана, не привели ні до чого. Хмельницький вже не хотів говорити про вузько-козацькі справи і рішуче заявив: «Уже я доказав те, об чім ніколи не мислив, і далі докажу те, що надумав: виб'ю з лядської неволі **український народ!** А що первіше я воював за свою шкоду і кривду, то тепер буду воювати за нашу православну віру. В цій війні pomoже мені вся чернь, по Люблин, по Краків. І я від черні не відступлю, бо то наша права рука!»

Україна і Польща почали готуватися до нової війни. Для боротьби проти Польщі з великим захопленням підіймаєть-ся вся людність. До війська йдуть люди зі всіх станів: селя-ни, міщани, дрібна покозачена шляхта, духовенство. Армія Хмельницького виростає знову в могутню силу.

Та зручний момент на початку повстання був упущений. Поляки після перших невдач встигли зібрати нові сили про-ти України. Окрім того татари показали себе ненадійними союзниками і в рішачі моменти боротьби постійно зраджу-

---

*) М. Грушевський, Історія, т. VIII, ч. 3. ст. 117.

вали Хмельницького. Тому дальша боротьба з Польщею набирає зтяжнього характеру і врешті не дає бажаних наслідків. Спочатку доходить до Зборівського компромісового договору (1649), а потім до ще тяжчого договору Білоцерківського (1651).

Фактично вже Зборівським договором кінчається перша доба Хмельниччини — доба успіхів і перемог. Далі, аж до своєї смерти, гетьман із своїми товаришами мусів боротися з незчисленими труднощами, обороняючи свою козацьку державу. Зборівський договір показав, що воєнна сила Польщі ще не була зломлена. Ще гірше було те, що Зборівський договір посіяв недовір'я між провідною козацькою верствою і рядовим козацтвом та селянством, що досі з великим завзяттям брали участь в повстанні.

Провідники повстання, Хмельницький і його помічники, при організації внутрішнього ладу на Україні керувались поглядами, основаними на поділі суспільства на стани. Тому, дбаючи про захист прав і інтересів козацтва, Хмельницький забував про свою «праву руку» — селян, що творили головну масу повстанського війська. Так, уже в липні 1648 р., коли козацькі делегати в зв'язку з виборами нового короля подали до польського сойму в Варшаві свої пояснення про причини повстання, то в них говорилося лише про утиски, які мали від польського режиму козацтво, духовенство і православна віра, але ні словом не згадувалось про селянство. Те саме повторилося під Зборовом, коли через зраду татарського хана довелося заключити мировий договір з Польщею: в основу постанов цього договору взято правило: «щоб козак був козаком, а хлоп хлопом.»

На підставі Зборівського договору в межах польської держави утворилася автономна область у границях теперішньої Київщини, Чернігівщини, Полтавщини й часті Поділля та Волині. Ця область знаходилась під управою козацького гетьмана й мала своє військо. В межах цієї області православна віра діставала всі права нарівні з пануючою в державі римсько-католицькою. Але поза тим залишався весь

давній суспільний устрій: крім 40.000 реєстрових козаків, вся маса українського селянства мусіла знову вертатися в становище панських підданих і відбувати панщину. Королівська адміністрація мала повернутися на свої давні місця так само, як і пани поверталися до своїх маєтків.

Зборівський договір залишив у силі той суспільний лад, на боротьбу з яким виступили селянські маси. Тому Хмельницькому, що закликав селян до повстання, доводилося тепер для виконання договору вживати суворих заходів аж до «кари на горлі» (як це говорилося в одному з його універсалів), щоб примусити селян вернутися під зневавиджену владу панів-поміщиків. Хмельницький робив це зовсім серйозно, не тільки з тих мотивів, щоб бути лояльним виконавцем Зборівської умови, але й тому, що по суті не уявляв собі іншого поділу суспільства, як на панів і їх підданих.

Але ніякі суворі кари не помогли. Селяни уперто не хотіли погодитися з тим, що «сам Бог від зачатку світа призначив їх бути підданими, а не панамі». «Із численних трактатів польського уряду з козаками, — пише Грушевський — що мали за мету коштом уступок в політичному і культурному житті вернути Східну Україну польському землеволодінню, ні один не міг здійснитися насамперед — внаслідок непереможної опозиції народніх мас» (Очерк, стор. 281).

За таких умов постановва Зборівського договору про повернення головної маси селянства в попередне становище в багатьох випадках залишалася на папері. Зато вона різко роз'єднала українські сили, що перед тим виступали разом проти спільного ворога. Цей розрив Хмельницького з нижчими верствами мав тяжкі наслідки для дальшого ходу козацької боротьби за свою державу. Війни Хмельницького з поляками різко розпадаються на два періоди: селянсько-міщансько-козацьку революцію 1648-1649 рр. і чисто козацькі компанії наступних років. «Розрив Богдана з «черню» служить межею обох періодів і в той же час знаком його найвищого успіху; після того його вплив падає, як і його слава» (Покровський).

З приводу розриву Хмельницького з «черню» Грушевський був тої думки, що Богдан не умів оцінити значіння народніх мас. Але з таким поглядом Грушевського не можна погодитись. Як уже сказано, ні Богдан, ні його ближні помічники не могли собі уявити, щоб в ті часи можна було збудувати українську державу інакше, ніж на засадах поділу суспільства на панів і їм підлеглих — «людей посполітих» чи «черні». Становий устрій суспільства в ту добу був загальним явищем, не тільки на Україні, в Литві та Польщі, але в цілій Зах. Європі. Наприклад, для Франції часів Вольтера нація суспільно й культурно означала виключно аристократію й панство. «На початках формування народности — каже відомий український соціолог О. Бочковський — першими активізуються національно — аристократія, військо (лицарство), духовенство, далі шляхта та міщанство. В цій добі «національне усвідомлення» має характер суспільного партикуляризму: пануюча суспільна група (стан) утотожнює себе з нацією».*)

Не дивно, що шляхта в Польщі тільки себе називала «народом» («народ шляхетський» або шляхетська Річ Посполіта). Так само нічого протиприроднього не було в тому, що також на Україні, як каже Грушевський, «починаючи від Хмельницького і кінчаючи останнім українським демагогом Петриком (кінця 17. ст.), українська інтелігенція взагалі і козацька старшина зокрема не уявляли собі суспільного устрою без станових привілеїв, без підлеглих і панів, і їх почуття ображалось тільки тим, що панами були поляки, люди чужої народности й віри, або тим, що претендували на панство люди худородні, не заслужені» (Очерк ст. 269).

Ось чому Хмельницький після Зборівського договору використовує двохрічну передишку і організує внутрішній устрій в козацькій державі за становим поділом суспільства. Він використовує для цього військовий поділ державної території на полки й сотні на чолі з полковниками й сот-

---

*) О. Бочковський: Вступ до націології. Подєбради 1935.

никами і цим останнім передає в межах їх територій, поруч з військовими завданнями, також обов'язки цивільної влади. На чолі цілої державної організації стоїть гетьман і вищі, т. зв. генеральні старшини, що виконують обов'язки міністрів.

Таким чином уся політично-адміністраційна влада на Україні перейшла до рук військового козацького стану («Військо Запорозьке»). До цього стану прилучаються невеликі рештки ще незпольщеної української шляхти, що скоро зливаються з козацькою верствою. Зокрема козацька старшина в українській державі зайняла становище, подібне до того, яке в Польщі мала польська шляхта. «Це була — каже Куліш — новонароджена, хоч і не законороджена шляхта, якій бракувало тільки державної нобілітації».*)

Після знищення польського панування селянство й рядове козацтво вважали, що всі стани і привілеї на Україні «шаблюю козацькою скасовані». В дійсності в козацькій державі залишався попередній поділ суспільства на підлеглих і панів. «І як поняття шляхетської Річи Посполітої — пише Липинський — стало синонімом польської держави, так поняття Козацького Війська Запорозького стало за Хмельницького синонімом новоповставшої української держави. «Що це є Річ Посполіта? І ми теж Річ Посполіта!» — Казали польським комісарам козацькі представники ще на початку повстання».**)

Само собою, такий суспільний лад, що аж до подробиць нагадував польський шляхетський устрій, був привабливий лише для козацьких верхів. Але рядове козацтво разом з Запорозькою Січю і селянством зараз же починають виступати проти відновлення шляхетських порядків на Україні. Тому після Зборівського договору Запорозька Січ залиша-

---

*) П. Куліш: Отпаденіє Малороссіи от Польщи, т. III, ст. 91.

**) В. Липинський: На переломі. Відень 1920 ст. 60.

ється стояти окремо від загальної полкової організації «городової України». Січ, не поділяючи внутрішньої політики Хмельницького, живе далі своїм окремим демократичним устроєм, перетворившись в пограничну твердиню на татарській межі і заховуючи свою внутрішню автономію.

Як бачимо, Хмельницький добре знав і розумів силу народніх мас в боротьбі з Польщею. Але він не хотів і не міг купувати прихильність «черні» до себе ціною відмовлення від організації суспільного ладу на становій основі. За тодішніх умов панування натурального господарства, коли організація державного війська була зв'язана з володінням землею, — це значило б взагалі відмовитися від будування держави. Як уже сказано, різниця між запорожцями і городовиками була та, що запорожці, живучи в степу, поза впливом культурнішого оточення, визначалися більш відсталими формами свого господарського і суспільного життя в порівнянні з козацтвом «городовим», що жило й господарювало під безпосереднім впливом тих форм життя, що йшли з Зах. Європи. «Тут ішов спір — пише один історик — між двома ступнями культури — на північ від порогів була вже напівкапіталістична Європа 17. століття, а на південь процвітали звичай часів Святослава Ігоревича» (Покровський).

Очевидна річ, з погляду історичного розвитку перевага була на боці культури «на північ від порогів», оскільки ця культура була значним кроком вперед в порівнянні з культурою «на південь», з її стародавніми, первісними формами життя, що не надавалися для творення держави, яка відповідала б умовам тої доби, коли жив Хмельницький.

Свого часу в Чехії під час т. зв. гуситських війн (в 15. столітті) всі верстви чеського народу спочатку виступили об'єднано проти спільного ворога — католицької церкви і мали успіх. Але через якийсь час дійшло до розриву між феодалною аристократією і селянами разом з дрібною шляхтою й частиною міщанства. Ці нижчі, протипанські верстви організуються після цього під проводом Яна Жижки в

товариство т. зв. таборитів*) і перемагають партію аристократів. Але ніякої організованої держави таборити не створили. Навпаки, після 15-ти літніх тяжких внутрішніх війн вони викликали в краю таке невдоволення, що аристократи за допомогою інших верств врешті решт розбили їх (1434р.) і відновили попередні форми суспільного життя в своїй країні.***) «Таборити — пише Дельбрюк — були не в стані утворити державну організацію, що могла б вступити з зовнішнім світом в мирні стосунки. Війська таборитів могли наводити на сусідні держави неабиякий страх, але ніякої держави вони не могли заснувати ані перетворити сусідні держави на свій зразок» (там же, т. III., ст. 28).

Плеханов з приводу козацьких рухів в Московщині в 17. і 18. ст. (під проводом Ст. Разіна, Пугачева та ін) пише: «Козаки жорстоко мстилися московським бюрократам за народній гніт. Одначе, повстаючи проти нього, вони в кращому випадку могли б тільки зруйнувати дотеперішній суспільно-політичний порядок. Вони нездібні були замінити його новим. Щоб замінити його новим, вони мусіли б нести з собою новий спосіб продукції, а в тому побуті, який вони створили в своїх вільних степах, на новий спосіб продукції не було навіть і натяку. І зруйнований ними суспільний лад поволі відновлявся б в міру того, як населення переконавалось би в неможливості залишити незадоволеними ті суспільно-політичні потреби, якими був колись викликаний до життя цей лад. Можна з певністю сказати, що поскільки козаки продовжували б стояти на чолі народу, вони самі повинні були би

---

*) Таборити, подібно до запорозьких козаків, намагалися втілити в життя ідеї християнської рівності. В ученні таборитів були напр. такі вимоги: «В цей час на землі не повинно бути ні королів, ні володарів, ні підданих; всі повинні бути братами й сестрами» (К. Каутський: Попередники соціалізму).

***) Jos. Pekar: Z duchovních dějin českých. Praha 1941.

взятися до відновлення того, що їм удалося б зруйнувати» (там же, т. I, ст. 100).

Так і наша козацька держава, з програмою Запорозької Січі, могла існувати лише в умовах цілком ізольованого від іншого культурного світу життя. А так, коли під впливом загальноєвропейського розвитку навіть сусідня з степом Наддніпрянщина вже почала вкриватися хліборобськими хуторами і замість натурального господарства стало ширитися господарство грошове, внутрішній устрій козацької держави не міг будуватися на старих основах.

«На Україні — пише Феденко в своїй розвідці про вплив історії на український народний характер — «лицарський дух» дожив майже аж до кінця 18. століття, до зруйнування Січі. Саме цей «дух лицарства», з його примітивним егалітаризмом, не був виразом поступу України, лише її відсталості». *)

2. Внутрішня і закордонна політика Б. Хмельницького

Диференціація в межах самого козацтва почалася вже в кінці XVI. віку. По мірі того, як «лицарська шабля, за виразом Куліша, уступала в пограничних осадах перше місце панському плугу», корпоративна солідарність між козаками — хліборобами і козаками — добувачами (ловцями, рибалками, тощо) зникає і настає розмежованість між ними. Живучи в інших господарських умовах, козаки-хлібороби поволі втрачують риси козацтва низового.**) Зовнішнім ви-

---

*) Див. Науковий Збірник Укр. Вільн. Університету в Празі, т. III, 1942.

**) Цей факт утворення інших рис у козаків — хліборобів і козаків — добувачів показує, що в основі козацького характеру лежали не ті чи інші риси народу, нації, а своєрідні господарські та інші загальні умови життя (про які було сказано попереду).

явом цієї розмежованості став поділ козацтва на т. зв. «городових» чи реєстрових і низових чи запорозьких козаків.

За польської влади реєстрове військо, крім землі, дістало плату від польського уряду так, як і інші наймані військові частини. Поруч з цим реєстрові козаки звільнялися з-під влади різних «урядів» і підлягали своїй адміністраційній і судовій владі. Кожний козак, вписаний в урядовий реєстр, мав підлягати владі «старшого» — гетьмана, вибраного або призначеного польським урядом, і був вільний від влади старости, міського магістрату або поміщика.

Все це надавало реєстровому козацтву характер напівупривілейованого воєнного стану з претензіями на права польського службового стану — шляхти. І хоч реєстрове козацтво не мало таких прав і привілеїв, якими користувалася польська шляхта (напр., не мала свого представництва в соймах і т. д.), проте воно фактично своєю незалежністю від загальних органів влади наближалось до шляхетського стану. Це вело до певного відокремлення реєстровців від решти козацтва, що ніяких прав і привілеїв не мало.

З того часу, хоч козацтво виступало назовні переважно як об'єднана сила, але реєстрові козаки в різних своїх домаганнях перед урядом дбають насамперед про свої групові інтереси. Так, напр. в 1646 р., після суворого покарання поляками козаків за повстання 1638 р. (бунт Павлюка і Острияниці), реєстрові козаки посилали до Варшави спеціальну делегацію (в якій брав участь також майбутній гетьман Б. Хмельницький) з просьбою до короля: вернути реєстровому козацтву давні вольності (право самоуправи під командою свого гетьмана, право виборної старшини та інше) і побільшити число реєстрового війська. Король обіцяв це зробити, але не зробив, і це викликало незадоволення серед реєстрового козацтва.

Позбавлені права вибирати своїх старшин реєстровці дуже терплять від сваволі та насильства місцевих властей та від безправства призначених владою полковників — польських шляхтичів. Рoste невдоволення поміж селянством і

міщанством та духовенством, також реєстрові козаки чим далі все більше переймаються опозиційними настроями супроти польських порядків. А коли жертвою цих порядків стає старий реєстровець Богдан Хмельницький, якого грабує й виганяє з хутора шляхтич Чаплинський, це дає безпосередній привід для повстання проти поляків. Перехід всього реєстрового війська на сторону Хмельницького показує, що в цій боротьбі реєстрові козаки, як переважно дрібні й середні землевласники, обстоювали свої інтереси проти магнатів. «Королевята» не давали вже змоги козакам спокійно господарювати на своїх хуторах і часто примушували їх утікати світ за очі, шукаючи порятунку на Запорозжі. Захват козацьких земель великими панами стоїть на одному з перших місць в згаданій жалобі, що подали послі Хмельницького до Варшавського сойму влітку 1648 р., зараз же після перших блискучих перемог повстанського війська над поляками.

Револуція під проводом Богдана Хмельницького по суті була боротьбою соціальною. Боролися два типи колонізації, втілені в двох суспільних групах: в козацтві з одного боку, в великих землевласниках — з другого. Перше рекрутувалося переважно з людей української мови й православної віри, а представниками другого були люди польської мови й польської культури. Тому національно-революційна форма клясової війни, яка тут відбувалася, була досить природною. «Козак ненавидів пана насамперед через те, що йому, дрібному землевласникові — хуторянинові, не лишалося більше місця серед панських фільварків, що зростали з казковою швидкістю та звідусіль насувалися на козацьку землю» (Покровський).

Правда, в боротьбі козацтва проти Польщі активну участь брало також селянство і почасти українське міщанство та покозачена дрібна українська шляхта. Але це справи не міняє. Це була боротьба за владу між новонародженою козацькою верствою, переважно дрібновласницькою, і фєвдальною великовласницькою шляхтою, що, не вважаючи на численну верству середньої польської шляхти, весь час

грала пануючу ролю як в господарському, так і в суспільно-політичному житті Польщі. В цьому змислі козацький рух доби Хмельниччини своїми основними тенденціями нагадує дворянську революцію в Московщині, що відбулася там на півстоліття раніше. Там селянство боярських маєтків (вотчин) також боролось проти бояр в союзі з новою дрібновласницькою верствою — дворянством. Але там і тут, коли боротьба з ворогом була закінчена, все прийшло в норму: козацтво лишилось козацтвом, а поспільство поспільством.

Грушевський закидає провідникам козацької боротьби часів Хмельницького, що вони поза шаблоновим наслідуванням тодішнього польського соціально-політичного ладу не спромоглися ні на яку «свіжу, сміливу, нову думку, яка б відбивала в собі цей величезний соціальний і національний переворот, що його проробив український народ за цей час.»*) Грушевський не бере на увагу того, що Хмельницький і його товариші в своїх плянах щодо внутрішнього державного будівництва керувалися головно тою думкою, що лежала в основі цілої протипольської боротьби, а саме: взяти в руки козацької верстви провід в українському суспільстві замість польської шляхти. Ця боротьба велася козацькою клясою і насамперед в інтересах цієї кляси. Ця кляса не мала програми соціального визволення селянства та інших нижчих верств українського суспільства.

Протифеодальна українська революція часів Хмельницького і пізніше, в порівнянні з дворянською революцією в Московщині, відбувалася в незрівняно тяжчих і несприятливіших умовах. На Московщині одна суспільна верства боролася проти другої в межах власної держави, при чім разом з новою силою — дворянством ішов сам московський цар з усім своїм державним апаратом, фінансами та іншими матеріальними засобами. На Україні козацтву довелось вести боротьбу з чужою феодальною верствою, що спиралася на воєнну силу польської держави і фактично мала в

---

*) Грушевський: Історія України - Руси, т. IX стор 1501.

своїх руках всю місцеву владу. За таких умов, коли для організації внутрішнього ладу в козацькій державі, навіть за готовими польськими зразками, не вистачало підготованих провідних сил, тяжко було говорити й думати про щось «нове, свіже, рішуче». І тому не випадковий той факт, що Богдан Хмельницький, проголосивши програму визволення «всього українського народу» під впливом першого ентузіастичного захоплення ідеєю творення власної держави, потім вже ніразу не згадує про цю програму і не вживає ніяких заходів для її здійснення.

Фактично провідникам революційного руху на Україні доводилося цілком наново творити свій власний державний апарат замість знищеного польського. Хмельницький, готуючись до повстання, мусів насамперед порозумітися з Кримським ханом, щоб забезпечити собі його допомогу в боротьбі з Польщею. Фактично Хмельницький розпочав повстання з групою козаків, що пристали до нього на Запорозжжі в числі коло 500 людей. Але після перших боїв з польським військом до нього перейшли всі реєстрові полки, коло 3000 людей, що йшли разом з польським військом проти Хмельницького.

Це була та воєнна сила (не рахуючи татар), з якою почав Хмельницький протипольське повстання. Очевидна річ, таких сил було замало для досягнення поставленої мети. Хоч військо Хмельницького швидко збільшувалось і вже після перших успіхів виросло в багатотисячну армію, але все це була переважно маса простих вояків із селян і незначної кількості міщанства. Провідна ж верства повстанського руху була слаба і малочисленна: складалася вона переважно з старого реєстрового та січового козацтва і невеликого числа покозаченої української шляхти.

Про загальний стан, в якому находились українські вищі верстви на початку повстання Хмельницького, Липинський в своїй згадуваній книзі пише: «Перед повстанням 1648р. українська нація була вже в великій мірі в своїх верхах зденаціоналізована. До того та горстка аристократії, що

заховала національну свідомість, була витвореними життям у чужій державі глибокими соціальними противенствами між собою поділена й собі взаємно ворожа. Шляхтич, козак реєстровий, низовий «виписчик»,*) міщанин, священник — все це були в Польській Річі Посполитій тільки розбиті обломки, розпорошені, органічно між собою не зв'язані».

І далі: «Слабість наших найбільш національно свідомих і найбільш культурних верхів — нашої державно-творчої аристократії, стала в цій першій добі повстання, як не раз перед тим і ще частіше потім, причиною нашої національної катастрофи» (ст. 82 і 149).

Провідне ядро, з яким почав повстання Хмельницький, не було численне, не було міцно організоване. Правда, вже в самому початку повстання на роль провідної верстви, замість старого реєстрового і січового козацтва, починає вибиватись інша група — покозачена шляхта, що була значно більш освічена і свідомо в порівнянні з степовим, переважно неграмотним козацтвом. Ця група поволі перебирає в свої руки фактичний провід в козацькій державі («Війську Запорозькому»).

Але поруч з цими змінами в провідній козацькій верстві, селянство і просте козацтво, як і раніше, залишаються пасивними і національно несвідомими. Ця байдужість простих народніх мас до політичних плянів Хмельницького особливо виявилася після Зборівського договору, коли Хмельницький мусів у своїх універсалах кликати селян вертатися під владу панів — поміщиків і наказував гостро карати тих з них, що не хотіли знати своїх панів. Звичайно, становище селян і міщанства за козацької влади змінилося на краще: пани мусіли тікати з України. Але козацькі полковники та сотники хотіли здобутки революції використати для себе: вони забирали міські та церковні землі, обтяжували міста пода-

---

*) Виписчик — козак, виписаний з реєстрового війська внаслідок скорочення його числа на підставі урядових наказів.

тками (хоч міста, як і за литовсько-польської влади, мали самоуправу за магдебурським правом), а шляхта, що пристала до Війська Запорозького, вимагала від селян «звиклого послушенства». Через те виростало невдоволення в масах проти верстви «значних».

В кінці 1650р. Польща почала нову війну проти козацької України. Приходить до нової невдачі під Берестечком і до ще більш не вигідного договору в Білій Церкві.*)

Польське військо вступило на лівий беріг Дніпра, а литовці окопували Сіверщину. Пани почали сміливіше вертатись до своїх маєтків і привертати попередні порядки. В деяких місцях почалися селянські повстання, але сам Хмельницький мусів їх приборкувати. Доведений до одчаю, народ почав шукати порятунку в еміграції. Тисячі людей кидали свої оселі й разом з родинами й рухомим майном тікали на схід за московську границю. Це був початок заселення т. зв. Слобідської України — теперішньої Харківщини і Воронежчини.

Переселенський рух людности за межі козацької держави і бунти селян проти панів і проти самого Хмельницького — все це привело до ще більшого виснаження краю.

Зокрема це відбилось недобре на воєнній силі козацької держави. Головну силу козацького війська (яке мало джерелом свого існування хліборобство) можна було зібрати тільки на час того чи іншого походу і негайно по його скінченні доводилось відпускати до дому. Тим часом потреба в війську за майже безупинних війн була постійна. Тому, не маючи довіря до рядового козацтва з огляду на його опозиційні настрої, Хмельницький мусів тепер, крім відділів татарської Орди, тримати ще постійну найману силу — німецьку гвардію. Це дуже обтяжувало фінанси держави, що

---

*) Білоцерківським договором реєстр козаків обмежено на 20 тис., а територія, на якій козаки мали проживати, — тільки на область Київського воевідства, замість трьох — Київського, Брацлавського і Чернігівського, як було раніше.

й без того були не в блискучому стані. Так, напр., за даними Ів. Крипякевича,^{*}) державні доходи за гетьманування Хмельницького не складали й півмільона золотих річно, тоді як втрати досягали коло двох мільонів золотих, з них І. 800 тисяч мало йти на військо, решта — переважно на дипломатію. Тому козацьке військо, крім землі, не діставало ніякої платні,^{**}) це підривало дисципліну в армії й ширило серед вояків дезерцію.

Справу утримання війська спробувано залагодити ще тим способом, що прошено в царя постійного «жалування».

До кінця життя Хмельницького ці питання лишилися невияснені. В цім критичнім положенні державного скарбу, на думку Крипякевича, була одна з найважливіших причин «руїни».

Ось за таких тяжких внутрішніх умов Хмельницький після неуспіху його орієнтації на Туреччину і наслідком нової зради Кримського хана під Жванцем (1653) приходять до переконання, що перемогти Польщу й цілком відірватися від неї неможливо без союзу з якоюнебудь великою державою Сх. Європи. Союз з Туреччиною ніяких наслідків не давав, крім незначної татарської допомоги. Тому Хмельницький відновляє переговори з Москвою, які почав вже раніше, ще після перших невдач у війні з Польщею, і вступає з нею в союз на підставі Переяславської умови (1654). Хмельницький мав на увазі таким способом не допустити до об'єднання Польщі з Москвою і побороти своїх ворогів, Польщу і Крим, за допомогою Москви. Але Москва перехитрила гетьмана: вона довгий час ухиляється від певної відповіді Хмельни-

---

^{*}) Ів. Крипякевич: Українськ. держ. скарб за Б. Хмельницького (Записки Наук. Товариства ім. Шевченка, т. С. XXX).

^{**}) Лише під час походів реєстрові козаки одержували деколи плату (див. І. Крипякевич і Б. Гнатевич: Історія українського війська. Львів 1936).

цькому і нарешті використовує тяжке становище, в якому опинилася козацька держава, і приймає її «під свою високу руку» з метою перетворити «Малу Росію» в свою звичайну провінцію.

Під натиском московських послів, а почасти також через державно-політичну недосвіченість козацьких провідників,*) умови цього договору написано так неясно, що кожна сторона починає розуміти його по своєму. Згідно з Переяславським договором Україна мала зберегти повну внутрішню автономію й права самостійної держави, як наприклад зносили з чужими державами тощо. Але цар вважав свій союз з Україною за акт прилучення українських земель під його владу і відповідно до такого розуміння московського уряду почав провадити свою політику супроти України.

В одному тільки Москва пішла назустріч представникам козацької держави, — це в справі її внутрішнього устрою. Згідно з умовами Переяславського договору, на Україні мав оставатися в незмінному стані старий становий поділ суспільства. Для козаків і покозаченої шляхти допущено повну земельну власність, чого Москва у себе не мала. Всі зміни в

---

*) З приводу різних помилок і взагалі нетвердого поставлення провідників козацтва при заключенні Переяславського договору Грушевський, напр., пише: «Треба констатувати, що старшина не знайшлася в ситуації і не була на висоті в цих переговорах. Вона не дала ясної, конкретної, продуманої формули відносин до свого нового протектора, якої вимагав момент. Вона не витримала ролі правителів України, хоч би козацької тільки — визволеної з польського володіння. В свідомості правлячої верстви українська державність, видно, ще не глибоко сиділа, і це ще повніше, ніж в цих переяславських переговорах, відбилося в більш детально розроблених петиціях, поданих до Москви» (Історія, т. IX, ст. 765).

соціальному житті, на підставі договору з Москвою, зводились до збільшення числа козацтва (до 60 тис.) і розширення його прав і привілеїв. У всьому іншому соціальному житті в основі мало зберегти попередній лад.

Але Москва знала, що єдності козацького стану не було. В договорі з царем виразно стояло: «козак має козацьку волю, а хлібороб мусить сповняти звичайний обов'язок супроти царя, як було перше». Це говорилося про козаків, що попали до «реєстру». В дійсності козацького війська було значно більше, як 60 тисяч, але самі козаки не бажали, щоб права і вольності військові були поширені на всю «чернь». Тому залишаючи козацтву його права й привілеї, Москва послідовно веде далі свою політику супроти України. Спочатку домагається, щоб гетьман у своїй політиці виконував вказівки Москви. Потім Москва самостійно, без участі українських представників, вступає в переговори з Польщею і підписує з нею (в 1656р.) перемир'я в Вільні. Хмельницький і козацтво уважали це сепаратне перемир'я за зраду з боку Москви. Проте, не розриваючи формально союзу з Москвою, Хмельницький готує велику коаліцію держав з тим, щоб боротися далі з Польщею без Москви. Він вступає в союз з Швецією і Семигородом (Трансильванія), а одночасно веде переговори про союз з Бранденбургом і Туреччиною. Ця коаліція мала пізніше звернутися також проти Москви.

Весною 1657р. починається спільна війна України, Швеції й Семигороду проти Польщі. Після перших значних успіхів кінчилося поразкою коаліції. Шведи мусіли вийти з Польщі, бо Данія оголосила їй війну. На поміч полякам прибув татарський хан. Австрія теж вислала полякам корпус війська. Крім цього, великий розклад учинила пропаганда московських агентів в рядах козацького війська. Царський уряд використовує незгоду між старшиною та простим козацтвом і прихильність козацької «черні» до «справедливого» царя. Москва через своїх агентів розвинула агітацію, що, мовляв,

гетьман вислав їх проти бажання царя і що під управою московських воевод їм краще жилося б, ніж під гетьманом. Тому козаки полк. Ждановича, що були в Польщі а також ті частини, що стояли під командою молодого Юрія Хмельницького для охорони України від татар, бунтуються й самовільно вирушають додому.

Це був удар для гетьмана, що в цей час лежав хворий, і він 27 липня 1657 р. несподівано вмирає.

3. Згубний вплив степу як головна причина занепаду козацької держави Богдана Хмельницького і дальшої «руїни».

Хмельницький покинув Україну в стані недовершеного формування як з середини, так і на зовні. Внутрішня організація козацької держави по смерті гетьмана являла собою ще далеко не усталений організм. Це зрозуміло. Протипольська боротьба під проводом Б. Хмельницького в своїй основі була боротьбою за перебрання влади козацькою верствою від польських великих землевласників і польської шляхти взагалі. Але цей процес переходу пануючого значіння в суспільстві від одної верстви до другої, як показав приклад сусідньої Московщини, не міг закінчитися скоро. В Московщині боротьба дворянської верстви з боярством тривала майже півстоліття, а деякі російські історики відносять закінчення процесу сформування російського дворянства аж на добу Петра I. На Україні, з її незмірно тяжчим внутрішнім і особливо зовнішнім становищем, боротьба козацьких верхів за своє упривілейоване становище не могла бути коротка й легка: не тільки через слабкість самої козацької провідної верстви та загальну неналагодженість життя молодій ще держави, але й через величезний опір з боку народніх мас всяким спробам вернутися до старих, панщинних порядків на зразок колишніх польських.

В кожному разі для остаточного закінчення боротьби козацької верстви за своє пануюче становище в державі було за мало девятилітнього гетьманування Хмельницького.

«Потрібний був час, — пише Грушевський — щоб зломити силу народного опору» проти творення нової пануючої верстви із козацької старшини. Потрібна була певна доба більш спокійного й вільного існування. Але цього якраз і не було. Новоповставшій козацькій державі довелося жити в умовах постійних війн з сусідніми державами, що з усіх боків пильно стежили і кожную утруднену ситуацію в козацькій державі намагалися використати в своїх інтересах. Крім того, роз'єднання та антагонізм між правлячою козацькою верствою і нижчими верствами суспільства, як було зазначено, вже за життя Хмельницького виступають дуже виразно, і селянські та козацькі бунти майже не вщухають. І тільки дякуючи своєму великому авторитету та організаційному хисту Хмельницькому вдається стримувати ці внутрішні розбіжності в середині українського суспільства і не давати їм виходити за межі, небезпечні для існування самої держави.

Але пбруч з ворожнечою та антагонізмом між старшиною і рядовим козацтвом та селянством по смерті Хмельницького швидко виступає розбіжність в рядах самої старшини: це головно незгода між городовим і низовим козацтвом. Вже за влади першого наступника Богдана, гетьмана Виговського, доходить до різкого розколу в середині самих козацьких верхів, що розбилися на два ворожі табори. Переважна частина колишнього «городового» козацтва разом з покозаченою шляхтою, що виросла під впливом польського права й культури, стають по стороні Виговського при виборі його в гетьмани; ця частина піддержує його також після того, як він підписав Гадяцький договір з Польщею і почав війну з Москвою, щоб оборонити Україну від спроб Москви поневолити її. Решта козацтва — головно Запорозька Січ і частина «городової» старшини виступають проти Виговського і допомагають Москві руйнувати його плян: організу-

вати українську державу в федеративному звязку з Польщею і Литвою.*)

З того часу анархія і внутрішня боротьба не припиняються на Україні. Проти козацької старшини, як проти нових «панів і дуків», непримирно виступають селянство і просте козацтво разом з Запорозькою Січчю. Маса орієнтується на московського «єдиновірного» царя, в якому хочуть бачити заступника і оборонця проти власної пануючої верстви. Само собою, все це ослаблює внутрішні українські сили в боротьбі з зовнішніми ворогами України. Відогравши велику позитивну роль на початку повстання, коли треба було руйнувати й нищити польські феодалні порядки, Запорозька Січ тепер, після смерті Хмельницького, майже на ціле століття стає тим головним тараном, що розбиває внутрішні сили України. Січ дає привід і можливість сусіднім державам використовувати всі ці внутрішні заколоти в своїх інтересах.

Як ми бачили, в Московщині дворянська верства разом з купецтвом і за поміччю селянства, що сподівалося захисту своїх інтересів від самодержавного царя, — врешті перемог-

---

*) В. Липинський в своїй книзі «На переломі» пише, що в другій половині гетьманування Хмельницького козацька провідна верства («Військо Запорозьке») стає «в повнім значінні державотворчою верствою, аристократичним станом, на якому спирається організація нації і її держава» і що «дух цієї нової аристократії козацької стає інший: не степовий, січовий, запорозький, а осілий, «городовий», національний і державний» (ст. 169). Але вже той факт, що «нова козацька аристократія» по смерті Хмельницького відразу розколюється на два непримирно ворожі табори, показує, що Липинський переоцінює роль гетьманування Хмельницького в створенні української провідної верстви. Недовголітнього існування козацької держави, під владою Хмельницького, очевидно, було замало для сформування сильного пануючого стану.

ла стару дворянську аристократію. У нас на Україні ново-народжена провідна верства — козацька старшина не мала підпори ні в селянстві та простому козацтві, ні в купецтві (що було невдоволене політикою козацьких верхів супроти міської людности і не раз про це жалілося Москві). Ця верства була заслаба і до того ще внутрішньо роз'єднана, щоб силою накинути народнім масам своє панування над ними й рівночасно давати собі раду з зовнішніми ворогами України.

Боротьба за незалежну українську державу відбувалася в умовах надзвичайно загостреної боротьби козацької старшини за своє упривілейоване становище в українському суспільстві. Це дуже ускладняло й ослаблювало національні сили для успішної оборони України від її зовнішніх ворогів.

На цьому ґрунті виросла і потім вже довго не могла вгамуватися хвиля т. зв. руїни та державного хаосу, що запанували на Україні після смерти Хмельницького.

«Руїна — пише Грушевський — починалася вже за Хмельницького. Крива української революції безповоротно заломилася в зборівській капітуляції і більше не змогла випростуватись. Небезпечні повстання раз-у-раз ставлять грізне мemento перед очима Богдана, він не може обходитися без підручної татарської орди і німецької гвардії. Його гурток розпучливо шукає зовнішньої сили, яка б могла заступити місце зрадливої Орди в усякого роду стратегічних планах — і зміцнила б становище уряду супроти своїх мас.»

«Хмельниччина фактично не відмежована скільки-небудь виразно від пізнішої доби, від часів Виговського. Те, що розгорнулось за Виговського, в повній мірі починалось уже за Богдана. З моменту, коли шведський король утік від Ракоція і козаків, провалилась остання політична комбінація Хмельниччини й почалася руїна в повній формі. Москва вважала себе звільненою від усяких зобов'язань супроти гетьманського уряду за його нелояльну лігу з шведами і Ракоцієм. З ханом знову конфлікт. На Запорозжжі бунти. В війську повстання. Треба було знову зтинати, давити або ласкатись і упокорятись; класти угоду з послом польського коро-

ля, робити уступки Москві. Це було вже чисто Виговщина — але вона почалася за Хмельницького».

І далі: «В останнім році життя гетьмана вже повним ходом іде московська і польська інтрига в тих напрямках, які потім розгортаються під час Виговщини. Гетьман вмирає від апоплексії, викликаной відомістю про бунт війська проти його сина — гетьмана, проти старшини, проти усього гетьманського режиму, з благословення московського уряду, під царськими авспіціями. Ця смерть не була фатальним нещастям, що перервало будівничу творчу працю великого гетьмана — це був вияв тої страшної руїни, розвалу української революції, що вже зазначився в повній мірі і переходив сили й можливості і гетьмана і його оточення» (там же, т. IX, стор. 1494).

«Політика гетьманського осередку часів Хмельницького — каже Грушевський — не була полагоджена ні з міщанством, ні з селянством, ні з козацькими масами, ні навіть з духовенством. Скрізь світить розбіжність, відкриваючи широкі шпори стороннім вмішуванням, які підтинають в корені і державні і національні інтереси гетьманщини» (там же, т. IX, ст. 1506).

Крім «страшного вузла» внутрішніх суперечностей, що їх залишила провідникам новоствореної козацької держави попередня доба української історії, також зовнішні обставини для України часів Хмельницького мало змінилися в порівнянні з тим, як було за доби упадку старої Київської держави. Саме в той час, як Московщина вже в 1480 р. назавжди звільняється від татарської небезпеки, на Україні якраз в цей час (1482р.) з'являється нова азійська орда — Кримські татари, що знову, як і колись за Київської держави, протягом повних трьох століть *) руйнують господарське і інше життя на Україні і не дають українському населенню ніякої змоги для мирної праці. Тому фронт польський і татарсько-турецький весь час держать молоду козацьку

---

*) Татарську орду в Криму остаточно знищено в 1783 р.

державу в стані війни. Все це дало для плянів Москви супроти України дуже вигідні умови. Москва зручно використовує внутрішню ситуацію на Україні для того, щоб поволі протягом трьох гетьманств — Виговського, Ю. Хмельницького і Брюховецького — майже цілком перетворити козацьку державу в свою провінцію.

Спочатку Україна розпадається на два гетьманати з окремими гетьманами на Правобережжі і Лівобережжі. Вони довгий час воюють між собою, втягуючи в цю боротьбу — Польщу, Туреччину, Москву. Москва і Польща на підставі Андрусівського договору (1667) ділять між собою українські землі. Правобережжя дістається Польщі, Лівобережжя — Москві. Та через постійні війни і усобиці Правобережна Україна незабаром доходить до повної руїни. Гетьманство залишається тільки на Лівобережжі (теперішня Чернігівщина та Полтавщина і місто Київ з невеликою округою на правому березі).

І ось тепер тільки, — від кінця XVII, ст., тобто майже через півстоліття після того, як Б. Хмельницький почав повстання, — під захистом московської влади, за гетьманування Самойловича і Мазепи, починає реально здійснюватися те, чого так прагнули козацькі верхи і проти чого, навпаки, весь час боролосся рядове козацтво і ціле Запорозжя: козацька старшина майже цілком перетворюється в упривілейовану вищу верству, перебираючи до своїх рук не тільки всі земельні багатства в країні, але й усі права козацькі, а разом з тим поступово заводиться «послушенство» для селян.

«Звичайно — пише Грушевський — серед народньої маси, що зберегла живу згадку про великий рух, «скасувавший» шляхетський режим, цей процес нового закріпачення викликав найсильніше невдоволення. Але на якийнебудь сміливий, рішучий рух проти тих «нових ляхів» у народніх мас не було вже енергії: вони зтомилися від попередніх тяжких і безплідних зусиль, зневірилися в успіху, у всіх цих демагогах, що кликали до боротьби з панами, в московській політиці, в якій вони сподівались знайти опертя і яка в дійсності підде-

ржувала панську програму старшин. З другого боку товариші Хмельницького вже в самому розгарі руху виявляли стремління перетворитися в упривілейованих землевласників в дусі польської шляхти, це були стремління загальні, що тільки чекали сприятливих умов для того, щоб виявитися з повною виразністю. І ці умови дав зв'язок і залежність України від Московської держави і вплив московського суспільного ладу, з його кріпацьким правом і упривілейованим землеволодінням» (Очерк, стор. 283, 289).

Свого часу селянські протипанські рухи в різних державах Зах. Європи припинились головню наслідком зміцнення воєнної сили держав через заведення постійного війська. Тепер на Україні поволі приходять до заспокоєння селянських мас і козацької «черні» лише під владою мілітарно сильнішої московської держави.

Це «заспокоєння» на Україні набирає таких розмірів, що коли 1708-9р. гетьман Мазепа спробував звільнити Україну від московського панування за допомогою союзної Швеції, то це кінчилося катастрофою під Полтавою. Звичайно, народні маси, як і козацька старшина, були проти Москви. Але зручним підбурюванням селянських і нижчих козацьких мас проти козацьких верхів*) і суворим покаранням тих, що ставились вороже до Москви, царський уряд досягнув потрібного йому «втихомирення» на Україні. Використовуючи все це, Москва після перемоги під Полтавою швидким темпом ліквідує автономні права України й перетворює її в свої звичайні губернії: скасовує гетьманство і решту окремишнього козацького ладу в Слобідській Україні (1764-65), вводить загально-імперську адміністрацію, руйнує Запорозьку Січ (1775), нарешті ставить собі на службу українську

---

*) Талановитість московської демагогії була в тому, що маючи у себе кріпацькі порядки, Москва разом з тим, шляхом підтримки на Україні традицій старого «послушества», громадила серед селянських мас матеріал проти козацької старшини.

старшину, давши їй права російського дворянства і закріпивши за ними селянство (1781-5). Майже одночасно, внаслідок упадку Польщі, Москва приєднує до себе (1793), як свою провінцію, також Правобережну Україну (без Галичини та інших західно-українських земель).

Потрясення доби Хмельницького так ґрунтовно перевернули суспільні відносини на Україні, що соціальний устрій на Гетьманщині довгий час знаходиться в стані переформування і визначається великою неусталеністю. Фактично по закінченні повстання Хмельницького на Україні на якийсь час майже зовсім зникають класові та станові різниці, і ніяких твердих і різких границь між козацтвом і «поспільством» (в якому об'єднувались селяни і міщани) не існує. Перехід із одної групи в другу був звичайним явищем, і тільки в середині 18. ст. твердо встановлюється правило, що посполіті не можуть переписуватися з поспільства в козацтво, а козаки не можуть переходити в поспільство.*) Нарешті указ Катерини з 3. травня 1783р. здійснює мрії козацьких верхів і завершує справу закріпачення за ними селянства.

«Мусіло минути — пише Грушевський — кілька десятків літ, майже ціле століття, поки козацька верства — не стільки виробила собі місце в суспільній ієрархії, скільки зайняла порожнє місце шляхетської верстви, поглинувши її наявні елементи (покозачену українську шляхту — І. М.) і ототожнившися з нею в ретроспективній перспективі» (Історія, т. ІХ, стор. 844). Іншими словами, козацька Україна, наслідком цілковитого підпорядкування Москві, «за сто літ успіла перетворитися в таку ж дворянську країну, якою була Московська держава 17. віку» (Покровський).

Само собою, цей соціальний переворот відбувся лише на східно-українських землях, власне в гетьманській Україні, що разом з Правобережжям була головною ареною боро-

---

*) Див. В. Мякотин: Очерки соціальної історії України в 17-18 вв. Прага 1924.

тьби проти польських порядків. Західньо-українські землі не знали безпосереднього впливу степу і не мали близько коло себе такого недосяжного для влади, незалежного українського центру, яким була протягом майже трьох століть Запорозька Січ на Наддніпрянській Україні. Крім того, народні маси на західніх українських землях, перебуваючи століттями під феодалним режимом, поволі примирилися й звикли до свого кріпацького становища, хоч терпіли від польської шляхти і від релігійних утисків не менше, а навіть більше, ніж на землях східніх. Становий лад тут став звиклою традицією.

Інші відносини утворилися на Наддніпрянщині. Тут революціонізуючий вплив степу був тим головним фактором, що не давав українському народові «дійти до тваринної покірності волі сильного» і довгий час, по закінченні протипольського повстання, перешкоджав козацькій старшині «зайняти порожнє місце шляхетської верстви».

Може бути — пише Ст. Рудницький — що «якби Київська держава не впала, то український народ навчився би поволі ходити в ярмі монархії, становости, освіченого абсолютизму, як ходили й ходять інші європейські народи. Та за окраїнним положенням України всякий «нормальний» розвиток був неможливий».*)

Проблема української державности в добу Хмельницького і Руїни одна з найважливіших для з'ясування та усвідомлення минулої історії нашого народу. В подіях цієї доби особливо яскраво виступають причини нашого бездержавного існування, що не перестають діяти ще й досі. Але проблема ця разом з тим є складна і не легка для вирішення.

Ще Драгоманів у своїх «Чудацьких думках про українську справу» писав, що наша «теперішня наука про Україну ніяк не може дати собі ради з козацтвом, хоч найбільше з ним вовтузиться». Справді, майже всі наші визначніші істо-

---

*) Ст. Рудницький: До основ українського націоналізму. Відень 1923, ст. 109.

рики, починаючи від Костомарова та В. Антоновича і кінчаючи тим самим Драгомановим і Грушевським, під впливом т. зв. народницького духу тої доби, ідеалізували козаччину й тому бачили в політиці козацької старшини, скерованій на утворення української упривілейованої верстви, головну причину невдач Хмельницького і тої руїни, що почалася після його смерті. Якби, мовляв, старшина пішла на зустріч селянству та простому козацтву і замість станового устрою встановила демократичні порядки загальної волі й рівності, то було б все гаразд, і Україна мала б свою державу. А так, — кажуть ці наші історики — коли замість народоправства стали відновлятися старі кріпацькі порядки, народні маси повстали проти такої політики, і цим вся справа була змарнована.

Типову формуловку такого погляду знаходимо в згаданій книзі Ст. Рудницького, де він каже: «Збудувавши державу, козацтво почало вести не національну, а матеріялістичну клясову політику, воно не дало всьому народові України землі і волі, бо не хотіло пускати «посполітого» в козаки. І козацька старшинська каста, не маючи за собою українського простолюдина, мусіла загірити українську державність».

Ще виразніше такий ідеалістичний погляд на козаччину формулював Драгоманів в своєму «Передньому Слові» до женеvської «Громади» з 1878 року: «Вже за часів Виговського наперед можна було бачити, що українська держава не встоїть «серед незгоди частих і непостійних начальників» кожного стану . . . Сталося це (упадок козацької держави — І. М.) через те, що ті, хто закладав українську державу 17. ст., скидали з себе тільки чуже ярмо та те, що більше усього мулило їх, а не виривали неволі з коренем: вони залишили стани людські: попівство, вояцтво (шляхту і козаків), міщанство, поспільство; вони хоч і казали потім, що «козацька шабля скасувала колишні панські кріпості на землю», та тільки не вмiли подумати над тим, як би не заводити нових кріпостів, а всі кинулись на займанщину поля, луків,

млинів, — а то так і заставили старі кріпості на ґрунти православних церков і шляхти й козаків з тими підданими, котрі обвиклюю повинність одправляли.»

І далі: «Шабля козацька інакше б послужила «матері нашій Україні», коли б вона, «скасувавши нестерпиму лядську неволю», не ділила людей на стани й не допускала займанщини, а повернула б всю Україну в «вольности усього товариського люду українського», в те, чим були річки й луги на Низовій Україні для «товаришів війська запорозького».

Отже, на думку Рудницького та Драгоманова, вся біда за часів Хмельницького і Руїни була в тому, що козацькі провідники, будуючи державу, взяли за зразок для її внутрішнього устрою не те, як жили «товариші війська запорозького», а засади, що тоді ще панували майже всюди в Зах. Європі. Але осуджуючи козацьких провідників, Драгоманів і його однодумці прикладали до козацької старшини мірку свого часу. Цього не можна робити, оцінюючи якусь певну історичну добу. Інакше, при такому підході до справи, ми мусіли б, будучи послідовні, відмовити в державному розумі всім тим найвидатнішим провідникам козацької держави, як Богдан Хмельницький, Дорошенко, Мазепа, що дійсно «не вміли», точніше не хотіли в умовах того часу займатися будіванням суспільного ладу на зразок того, що панував тоді на Запорожжі, з його «напівкочовим» ладом. Якщо ми хочемо безсторонньо подивитися на ту давню добу, то мусимо признати, що Запорозька Січ, хоч і була, за виразом Куліша, «ніби лицарською школою козацькою», але фактично її конструктивна роля для української державности закінчилася з того часу, як козацька старшина під проводом Б. Хмельницького та інших визначних гетьманів взялася за будову української держави відповідно до вимог і потреб доби XVII віку. Вони не могли піти за примітивним устроєм Запорожжя, де були порядки ще з часів переддружинних.

Як уже згадано, під кінець середньовіччя, в зв'язку з погіршенням умов життя селянства, в багатьох державах Зах.

Європи почалися селянські рухи, звернені проти панщинних порядків. В основі цих селянських заворушень було невдоволення зростом визиску з боку феодалного панства. Але скрізь ці спроби селянства визволитися з-під панського гніту закінчилися розгромом і кривавою помстою пануючої верстви. Бо в ту добу ще «не вибила година визволення селян» (Старосольський). Не вибила вона і для українського селянства часів Хмельницького.

В добу панування натурального господарства земельна власність була основою військової сили, а також адміністративного державного апарату. Тому й держава часів Хмельницького, не маючи змоги через відсутність розвиненого грошового господарства збирати в потрібній кількості податки в формі грошей, була б не в стані забезпечити матеріально своїх воєнків та урядовців іншим шляхом, як тільки віддаючи їм в користування землю в заплату за їхню працю. Іншими словами, існування держави за тодішніх умов на Україні було не можливе без станового устрою, тобто без поділу суспільства на пануючих і підлеглих. Сама по собі земля без забезпечення її робочою силою в формі «підданих» селян ще не давала змоги правлячій верстві як слід виконувати свої воєнні та інші повинності супроти держави.*) Тим то

---

*) «На підставі порозуміння Хмельницького з московським урядом — пише Мякотин — «урядники» Війська Запорозького повинні були оплачуватись за свою службу млинами і грошовим утриманням. Але прибутків України не було передано в скарбницю московського царя, а разом з цим і постійне грошове утримання козацькій старшині, як і утримання рядовим козакам, осталося тільки на папері. З перших же моментів чинности нового устрою гетьман і полковники стали роздавати залежній від них старшині маєтки «на уряди» або «на ранг», інакше кажучи на певну посаду. Це було неначе спеціальною винагородою для даної особи за її службу на певному становищі і повинно було залишатися в її володінні тільки поки вона виконувала дану повинність».

визволення селян прийшло значно пізніше, — аж після того, як під впливом розвитку грошового господарства почав розпадатися фєвдальний суспільний устрій, а поруч з цим міська частина суспільства — міщанство чи т. зв. третій стан, що виросла за той час в самостійну політичну силу, вступила в революційну боротьбу з старою пануючою верствою й поступово зліквідувала фєвдальний лад.

На Україні в добу Хмельницького і Руїни про такий переможний рух міського стану не могло бути й мови. Як ми бачили, за литовсько-польської доби міста на Україні находились в стані великого занепаду. Крім нещасливої політики Польщі супроти міського населення, становище міст на українських землях і особливо в Московщині, було ще й з інших причин відмінне й менш впливове в суспільно-політичному житті, ніж в Зах. Європі. В Зах. Європі від кріпацтва не було куди тікати, тому невдоволені елементи йшли в міста і там сприяли розвиткові ремісництва, промислу, торгівлі. Наслідком цього в містах утворювалися нові господарські відносини, з яких як з центру поширювалось в країні замість натурального нове, грошове чи товарове господарство, що несло з собою неминучу ліквідацію фєвдального ладу. В Мос-

---

І далі: «Прямі податки і повинності, що лежали на населенні, не покривали потреб Війська Запорозького. Утримання старшин, що виконували функції адміністраторів, суддів і воєнних начальників, забезпечувалось почасти податками і повинностями козаків і свобідних посполітих, почасти працею посполітих, яких віддавали в рангове або приватне володіння членам цієї старшини. Постійні відділи найманих вояків, подібно як і московські війська, розташовувались серед населення і діставали від нього харчі; крім того, їм треба було давати одяг, зброю і платити грошове утримання. Шляхи для грошових засобів на це головним чином були: ввозне і вивозне мито на товари і відкупи, що встановлялись для деяких предметів масового споживання, здебільшого для горілки» (там же, т. I, ст. 42, 132).

ковщині і на Україні відносини склалися інакше: незадоволені елементи тут утікали не в міста, а в степ, де господарське життя було значно більш відсталим, ніж в центральних місцевостях цих країн. Таким чином в той час, як на Заході незадоволені елементи були «незамінними елементами поступу», на Україні і в Московщині козацтво, що втікало від панського гніту до степу, було «чимсь в роді душника, що захищав старий порядок від вибуху» (Плеханов).

Наслідком такого стану міст на Сході Європи роля українського міста в революційній боротьбі часів Хмельницького і пізніше була взагалі невелика, а тому козацька революція не могла закінчитися повним соціальним переворотом, а дала лише нову форму кріпацьких відносин з заміною польської шляхти на козацьку старшину. Іншими словами, пануюче становище в новоствореній державі зайняла нова упривілейована землевласницька верства — козацька старшина, а не міщанство.

Отже час для визволення селян в добу Хмельницького ще не прийшов. І всякі спроби організувати козацьку державу на нових, поступовіших засадах, без поділу суспільства на стани, за тих умов ніяких річевих змін не могли б принести. Це тому, що перехід від натурального до грошового господарства в той час на Україні і в Московщині лише починався, а без розвиненого грошового господарства не було ще матеріальної основи для встановлення нової форми суспільного устрою. Недостача матеріальних засобів навіть в становій державі Б. Хмельницького від'ємно відбилася на її розвитку. Тим більше тодішні оборонці держави «без стнів», в разі переходу влади до їх рук, або мусіли б «самі взятися за відновлення того, що їм удалося б зруйнувати», або вони неминуче стали б перед своїм повним банкрутством. Відомо, що в деяких античних містах повставшим невольникам вдалося перемогти своїх колишніх панів. Але ставши переможцями, ці колишні невольники нічого іншого не могли придумати, як самі почали користатися невольничою працею і самі ставали рабовласниками.

Звичайно, як би козацька держава находилась в той час на більш високому ступні свого господарського розвитку і зокрема Польща не стояла на перешкоді для її торговельних зносин з Зах. Європою, то можна собі уявити, що вже за Б. Хмельницького було б зроблено спробу організувати постійне військо коштом державної скарбниці і тим самим уникнути потреби в закріпленні селян за землевласницькою верствою. А так, коли навіть за станового ладу в козацькій державі її фінансові засоби находились більше, ніж в критичному положенні, годі було думати про заведення суспільного ладу, основанийого на рівноправности всіх верств.

Ні, козацька держава впала не тому, що Хмельницький, Дорошенко, Мазепа та інші гетьмани будували її на засадах «поділу людей на стани». Її упадок має значно глибші причини. Козацька держава перестала існувати головню наслідком нещасливого географічного положення України, насамперед сусідства з степом, що століттями руйнував господарське й суспільне життя країни і гальмував нормальний розвиток українського народу і його провідної верстви. А з слабими, нерозвиненими силами Україна не могла успішно боротися з своїми зовнішніми ворогами. Наслідком руйнуючого впливу степу провідники козацької держави опинилися без належно підготованої та міцно з'єднаної провідної верстви, і це головню, разом з появою на півночі нового небезпечного сусіда — Московщини, вирішило долю української державности на цілі століття.

Не даром Феденко в своїй згадуваній розвідці про вплив степу не минулу історію нашого народу пише: «Не треба багато спинятися над тим, як відбилось сусідство з степом на політичному та економічному розвиткові українського народу в цілому. Можна сміливо говорити про явище катастрофи, як домінуючий мотив у нашій історії».

VI.

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В XIX. ВІЦІ.

Модерну націю на арену історії вивела демократія. Демократія — це рідна мати нації.

О. Бочковський.

1. Нова доба і нові ідеї соціально-політичної перебудови суспільства.

Переяславський договір і полтавська катастрофа мали тяжкі наслідки для дальшого розвитку українського народу. Козацька старшина після втрати політичної автономії України і свого урівнення в правах з московським дворянством була засуджена на асиміляцію з російським суспільством. Ціле українське життя з цього часу починає зходити з «західньо-європейської колії», на яку Україна вступила ще за часів литовської влади, і попадає під вплив Московської держави, з її традиційною «візантійсько-турецькою» ідеологією. Наслідком цього в добі українського відродження XIX віку, після столітнього перебування України під московською владою, бачимо майже повне змосковщення всіх вищих українських верств і великий занепад української національно-політичної думки.

Живучи й виховуючись в умовах російського життя, діяти українського відродження XIX віку було просто не в стані визволитися цілком від культурних і політичних впливів Московщини так само, як колись Богдан Хмельницький з своїми ближчими товаришами довгий час не міг відійти від впливів польської державної ідеології й польської культури. Різниця між умовами часів Хмельницького і добою відрод-

ження, звичайно, велика, але Україна доби відродження була в гіршому стані, ніж в XVII столітті. За часів Хмельницького насамперед релігія стояла на перешкоді для масової колонізації України. Крім того, Хмельницький, починаючи повстання, мав змогу опертися на таку поважну воєнну силу, як козацтво. Ніяких подібних вигід не мали діячі українського відродження. Навпаки, поруч зі спільною релігією*), також рівноправність «малоросів» щодо служби в різних урядах, при вступі до різних шкіл і т. д. надзвичайно сприяли русифікації українського суспільства. Також панування російських шкіл, російських книг, преси — все це затримувало національне відродження України.

Взагалі після скасування автономії України та зрівняння козацької старшини в правах з російським дворянством національне життя на Україні поволі зовсім занепадає.

*) Немає сумніву, що в процесі підпорядкування України Московщині, починаючи вже від часів козацької держави, крім інших причин, не малу роль відіграла також спільна релігія України з Московщиною. Так, напр., Драгоманів пише, що запорозькі козаки навіть після того, як «зашатались» в своїх надіях на московського царя (після того, як розчарувалися в поступованні московських воевод, яких згодився впустити на Україну Брюховецький, і ще більше — після поділу України між Москвою і Польщею 1667 р.) — «всетаки не зважувалися зовсім одірватись од царя, бо все-таки думали, що з усіх сусідніх держав і монархів скорше всього можна забезпечити цілість України під «царем православним». Між російською державою і козацькою Україною — зазначає Драгоманів — не було такої церковної незгоди, як між Україною і Польщею, а до того світська наука була дуже не велика на Україні XVIII ст., навіть чи не менша, ніж в XVII ст., — через те і невдоволення російськими порядками в українському народі XVIII ст. не піднялось до політичної синтези навіть настільки, як воно піднялось було, проти Польщі» (Політ. пісні укр. народу, ч. I).

Виснажена безконечними війнами і внутрішньою боротьбою попередніх століть, Україна аж до вибуху революції 1917 р. не виявляє жадних спроб активної боротьби в напрямі відірвання від Росії. В той час, як поляки спромоглись на повстання проти Росії в 1831 і 1863 рр., про Україну світ не чув майже 150 літ і забував, що такий народ існує.

Змосковщення, а на Правобережжі спольщення України було таке велике, що український народ стояв перед загрозою своєї національної загибелі. Але порятунок прийшов із Заходу. Починаючи з кінця 18. століття, із західньо-європейських країн подуло новим, свіжим повітрям, і так під впливом новочасних революційних ідей почалося відродження українського народу.

Але яке це було відродження? Воно всіма своїми рисами виявляло початковий рух народу, що довгою попередньою неволею був скалічений культурно, національно й соціально. Такий народ не міг відразу стати на ноги й заговорити власною мовою. Тому через всі намагання діячів українського відродження червоною ниткою проходить непереможний вплив російського або польського культурного, державного й політичного життя. Всюди бачимо постійне хитання й відсутність твердих, ясних національних позицій. Особливо на Наддніпрянській Україні, під впливом політики московського правительства і його постійної боротьби з усякими навіть найменшими проявами українського руху, українська національна думка страшно занепадає: українці або замикаються в безкровні націоналістичні гуртки, без зв'язку і впливу на маси, або здебільшого розпливаються в загально-російських організаціях і тратять своє національне обличчя. В цім головна характеристична риса тої доби і причина ідеологічних хитань і змін в діяльності таких визначних діячів українського відродження, як М. Костомаров, П. Куліш, а також та «подвійність» позиції Драгоманова, як діяча українського й російського, яку йому закидала потім київська «Стара Громада».

Життя й діяльність наших визначних діячів тої доби-це яскравий приклад того страшного калічення української національної душі і характерів (пригадаймо також внутрішнє роздвоєння Гоголя!), що його несла з собою деспотично-централістична політика Москви України. За інших обставин, в умовах вільного життя й розвитку, ці найталановитіші культурні і громадські діячі доби нашого відродження були б загально признаними «батьками» і творцями кращої будучини України. А так, під ударами постійних переслідувань з боку царського правительства і не маючи підпори в денаціоналізованих вищих українських верствах, вони, ці потомки козацької змосковщиної старшини, наприкінці витрачають свої небуденні сили та енергію більше на справи загально-російські, як на українські.

З-поміж головних діячів доби відродження лише Т. Шевченкові вдається уникнути цієї сумної долі. Вийшовши з селянства, що найбільше зберегло свій український характер, Шевченко один лише спромігся не піддатися денаціоналізації й до кінця залишається з твердою й незломною вірою в те, що

Встане Україна
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!

Перші яскраві прояви українського відродження припадають на кінець 18-го і початок 19-го століть. Це був час, коли під впливом великої французької революції старий фєвдальний лад почав у Зах. Європі падати, а замість нього як підставу для нового суспільного устрою проголошено ідею рівності всіх громадян незалежно від їх походження. Як уже сказано, стара доба і навіть середньовіччя ще не знали національного життя в сучасному розумінні цього слова. За нацією чи народ тоді вважалися лише політично чинні верстви чи стани. Решта людности, в тім числі селянство, не мали ні політичних, ні культурних прав і були усунені від активної

культурної та громадської праці. Але від кінця 18. віку, під впливом визвольних ідей англійських та французьких філософів, а також ідей французької революції, в цілій Європі запанував новий погляд на суспільне життя. Замість старої уяви про суспільний лад, з його поділом на упривілейовані й підлеглі стани, з'являється нове розуміння суверенітету народу, як природного права кожної людини, а тим і кожного народу на свободу і вільний розвиток. Наслідком цього, крім вищих освічених верств, тепер до культурного й політичного життя починають братися ширші народні маси, і так повстає новочасна нація, як культурна й політична цілість всіх без винятку верств даного суспільства.

Звичайно, цей новий напрям суспільної думки народився в країнах Зах. Європи під впливом повільних і глибоких змін у всіх галузях життя. Протягом століть змінився весь старий господарський побут Зах. Європи і замість натурального господарства, з його відокремленістю, повсталала нова система господарського життя, основана на товарообміні й названа національним господарством. Це нове, грошове господарство викликало «переоцінку» суспільних цінностей: воно створило нові основи для поділу суспільства і привело до упадку старого, станового ладу.

Під впливом розвою мінового господарства насамперед земельна власність перестає бути головною основою військової сили і адміністраційного апарату. Поки панувала натуральна система господарства, володар держави мусів управляти за поміччю цілого ряду інших великих землевласників, що постачали йому «натурою» військо, поліцію і всяку іншу адміністрацію. Картина змінилася, коли під впливом розвитку мінового господарства в руках володаря чи центральної влади з'явилися гроші в формі грошових податків, примусових позичок і т. п. Тепер центральна влада могла мати наймане військо і наймане урядництво. Все це мало велике значіння для дальшого розвитку держави. Життя вимагало чим далі все більших армій. Тим часом для цього вже не вистачало, як матеріальної бази, самої тільки земельної вла-

сности: потрібні були великі суми грошей, що перевищували фінансові можливості земельних власників. Нова ж господарська система дала змогу державній владі платити за військову службу і тим способом притягати до армії також інші елементи суспільства, що не були зв'язані з володінням землею.

Отже центральна державна влада мала тепер в своїх руках урядовий апарат і військо, що оплачувались з центру. На цій основі вже від 16. віку в більшості країн Зах. Європи, за допомогою третього стану (міщанства), дійшло до нової форми державного ладу — т. зв. абсолютної монархії, з сильною центральною владою. Цю еволюцію суспільно-державного життя в той час пережили майже всі західно-європейські країни. Але Польща через великий вплив шляхти й занепад міської верстви, при слабій королівській владі, залишилася при старому феодалному устрої, занепадала і була розділена між Росією, Австрією і Німеччиною.*)

Перехід до абсолютної монархії в зах.-європейських країнах відбувся в значній мірі за допомогою міст і міського стану.

---

*) Як відомо, до упадку Польщі в невеликій мірі спричинилося знамените «свобідне вето» польського сейму, що давало можливість кожному поодинокому членові сейму своєю незгодою унеможливити прийняття якоїбудь постанови. Про ролі цього пережитку старих слов'янських звичаїв в історії упадку Польщі Дельбрюк пише:

«Засада одноголосності станових постанов, яка на Заході була переможена через засаду більшості, залишилась в Польщі як «ліберум вето» і стояла на перешкоді всякому поступові. Ця станова конституція не дала змоги перевести реформу воєнної організації, що у всіх інших державах привела до встановлення постійного війська, тоді як Польща далі посполітого рушення та недисциплінованих найманих ватаг не виходила» (там же, т. III. стор. 551).

Коли почався перехід від натурального господарства до господарства грошового, то ціла Західня Європа досить швидко вкрилася густою сіткою міст, які ставали центрами торговельного обміну й промислу. Бувши осередком промисловости й вільних умов суспільного життя, міста в Зах. Європі вже за середньовічних часів розвиваються в поважну господарську й політичну силу. Вони борються проти фєвдальної аристократії за свої «вольності» й ривночасно за зміцнення королівської влади для забезпечення торгівлі взагалі. Все це допомагає центральній владі стати переможцем над фєвдальною відокремленістю і організуватися в абсолютну монархію. А коли через деякий час фєвдальний лад, наслідком дальшого розвитку господарського й суспільного життя, занепадає, і фєвдальне лицарство тратить своє попереднє значіння, міщанська верства чи т. зв. буржуазія вступає в революційну боротьбу з абсолютною владою й набірає пануючого значіння в державі (шляхом встановлення конституційно-монархічної або республіканської влади спочатку в Франції, а за нею також в інших країнах Зах. Європи). «Із міської промисловости (а не із фєвдалізму) — пише Туган-Барановський — виріс власне весь соціальный устрій і вся культура сучасного Заходу. Дрібна буржуазія утворила всю західньо-європейську культуру».*)

Цілком іншим шляхом розвивалися міста й міське життя в Московщині. В Московщині бачимо повну протилежність в порівнянні з європейським Заходом. На Заході міста повстали й вирости, як торговельно-промислові осередки, на ґрунті загального господарського розвитку тодішнього суспільства. Економічний й культурний розцвіт зах-європейських міст стався наслідком активної самодіяльности самого міського населення, що поволі виростило в силу, яка могла протистати своїм фєвдальним панам і поруч з ними впливати на загальне життя в державі. Нічого подібного не було в історії міст в Росії.

---

*) М. Туган-Барановський: Основы полит. економии. 1915.

«Російське місто — пише Мілюков — не було природним продуктом внутрішнього економічного розвитку країни. За окремими винятками, російське місто виникло не через нагромадження в одному місті населення, зайнятого промислами й торгівлею. Промисл і торгівля в Росії могли існувати й без розвитку міського життя, тому що довший час зливались з сільським заняттям. Російські міста повстали насамперед як адміністраційні й воєнні центри. Тому й серед населення цих міст переважає служилий воєнний елемент. Справжнє міське (тобто торговельно-промислове) населення жило поза містом («городом») на «посадах», чому й звалося «посадськими людьми».

- Як приклад, Мілюков наводить Москву, де з 316 тисяч дворів, що числилися там за переписом 1701 року, на долю торговців і ремісників не припадало й половини, та й та половина складалася переважно з населення т. зв. государевих слобід, що працювали на царський двір. Решта (над 56⁰/₀) належала правлячому станові та духовенству.

«Малому числу людности в містах — зазначає Мілюков — відповідали й скромні розміри їх кошторисів. На початку царювання Катерини II тільки в 16 містах кошторис перевищував 1000 рублів. В середині 19. віку, за винятком столиць, Одеси і Нижнього — Новгороду, жадне навіть губерніяльне місто не розпоряджало більшим прибутком, як 40 тисяч. Міські потреби і міський лад залишались майже в повному занепаді».

За таких умов — пише Мілюков — «міський стан Росії не міг представляти самостійного елементу станового життя. Третій стан в Росії не створився на основі старого міського стану і в його межах, як це було в Європі. Третій стан нашого часу формується з найрізноманітніших елементів російського минулого».*)

---

*) П. Милуков: Очерки по истории русской культуры, ч. I, стор. 240-243.

Очевидна річ, що при такому відмінному характері російських міст — їх малої населеності, бідності й відсутності одноцілого та організованого міського стану — міське населення в Росії не могло відігравати такої ролі в суспільно-політичному житті, як людність міст в Зах. Європі. «Росія — зазначає Туган-Барановський — не знала міського господарства і тому в ній не утворилася та суспільна кляса, яка на Заході відіграла найвидатнішу роль, — дрібні міські самостійні продуценти, цехові ремісники, що стали головним контингентом зах. — європейської дрібної буржуазії. Міська промисловість в її типовому виді існувала тільки в Зах. Європі» (там же).

Росія не мала третього стану в зах.-європейському розмінні цього слова. Хоч тут міське населення вже в 1897р. складало коло 13⁰/₀ всієї людности Російської імперії (не рахуючи Фінляндії), але «третій стан» в Росії формувався не з міщанства, як в Зах. Європі, де воно було здавна об'єднане в цехові організації і мало свої традиції боротьби за свої «вільності». В Росії «третій стан» складався з «найрізноманітніших елементів російського минулого».

Ще в гіршому становищі щодо розвитку третього стану знаходилась Україна. В той час, як Росія всетаки мала хоч якунебудь міщанську верству і свою досить розвинену інтелігенцію, на Україні наслідком русифікаційної політики російського правительства і панування в містах чужонаціонального елемента, майже всі вищі верстви були помосковщені, тобто стали чужі, неукраїнські.

Драгоманів з приводу такого невідраданого стану українського суспільства під московською владою писав у своїй Женевській «Громаді» в 1879р.: «Всюди в історії України кінця 17. ст. аж по кінець 18 ст. видно перерву і навіть руїну. Не дивно, що українському патріотові, якщо він безпереривно не оглядався на Європу і в будучі часи, — нічого не зоставалося, як вперти свої очі назад, в 17. століття (тобто в добу козаччини — І. М.) та в селянство, котре майже одне тільки й лишилося українським».

Так в дійсності й сталося. Коли в Зах. Європі, під впливом революційних рухів, повіяло «весною», провідники російського революційного руху «вперли свої очі» в стару російську «общину», як вихідну точку для здійснення «негайного соціалізму в Росії», а на Україні такою вихідною точкою для українських визвольних змагань стало, поруч з селянством, козацтво 17. віку.

«Козаччина — пише Д. Дорошенко — остільки заповнила уми дослідників української минувшини, що закрила була собою все: і старий князівський період, і литовську добу, і розвиток інших, ніж козацтво станів. Козаччина на довший час полонила увагу дослідників української історії і поклала глибокий відпечаток на весь розвиток української історичної думки».

І далі: «Під впливом зах.-європейських революційних ідей 30-40 — х років етнографізм в українських історичних дослідках легко й непомітно переходить в т. зв. «народницький» напрям. Увесь історичний інтерес починає звертатись на історію стихійних народніх рухів в обороні своєї свободи і соціально — економічних інтересів. Народництво, з його ідеалізацією козаччини, від початку 60-х років 19. ст. майже нероздільно запанувало в українській історіографії».*)

Отже доба українського відродження починається і проходить під знаком зовсім нових соціально — політичних ідей в порівнянні з тими, що панували раніше в європейському суспільстві. Замість старого поділу суспільства на стани і панування шляхетського стану над усіма іншими, тепер в основу суспільного устрою кладеться загальне добро і в першу чергу визволення нижчих верств суспільства — селянства і робітництва з їх попереднього безправного становища. Звідси «народницький» напрям стає пануючим не

---

*) Д. Дорошенко: Нарис історії України. Варшава 1932.

тільки в українській історіографії. Народництво, з його ідеалізацією козащини, стає загальною підвалиною визвольних змагань доби нашого відродження.

2. Український рух з доби Кирило-Методіївського Братства.

Визвольні ідеї кінця 18-го і початку 19-го століття мали величезний вплив на пробудження та відродження поневолених народів. Всюди, по цілій Європі, почалося зацікавлення життям народніх мас, їх мовою, побутом, поезією, словом всім тим, що до того часу зоставалося поза межами інтересів освіченого громадянства. Нема нічого дивного, що й на Україні діяльність піонерів українського відродження від самого початку проходить під знаком народолюбних ідей, принесених з Заходу, і ці ідеї стають основою дальшого розвитку українського визвольного руху. Як колись за доби Хмельницького оборона своєї віри й церкви, так тепер ідеї свободи й рівності починають відігравати ролю великих сил в розвитку народів. Зокрема на Україні народоправні ідеї притягали до культурного та громадського життя нижчі верстви суспільства. Цим відкривались широкі шляхи для культурної творчості та національного освідомлення народніх мас.

Але нові, визвольні ідеї не всюди знайшли сприятливі умови для того, щоб пробудити поневолені народи до нового життя. Тільки там, де під впливом нових ідей незабаром прийшло до демократизації державного життя, як напр. в Чехії, в західній Польщі тощо, поневолені народи могли успішно почати своє національне відродження. Іншим темпом відбувалося відродження у тих народів, що таких сприятливих умов не мали. Український народ, під царською російською владою, при перших спробах національного відродження натрапив на величезні труднощі та перешкоди. Галичина й Буковина, вступивши на шлях свого відродження майже одночасно з Наддніпрянщиною, вже в 1848р., наслідком проголошення конституції в Австрії, поруч з культурно-

освітньою працею почали організовуватися й політично і висилають своїх послів до першого австрійського парламенту. Наддніпрянська Україна в тяжких політичних умовах царського режиму протягом майже цілого 19. століття фактично залишається на початковій культурницькій стадії свого відродження.

Українське відродження почалося в умовах майже повного занепаду української національно — політичної думки. Праця перших українських письменників, філологів та етнографів проходить виключно під знаком аполітичного, романтично-етнографічного українства, без якогобудь політичного забарвлення. З другого боку, ті українці, що брали участь в тодішніх загально-російських змаганнях за нові громадські й політичні порядки, як напр. українці — декабристи або члени «Товариства об'єднаних слов'ян», взагалі через втрату національної свідомости були настроєні анаціонально. В своїх політичних змаганнях вони обмежуються загально-російськими державними інтересами і не висувають ніяких національних домагань.

Під впливом зах.-європейських революційних ідей вже в 1846р. доходить до заснування в Києві тайного українського політичного товариства під назвою Кирило-Методіївського Братства, з участю М. Костомарова, П. Куліша, Т. Шевченка та інших діячів українського відродження і з програмою всеслов'янської федерації на широких демократичних засадах.

Це був час, коли в цілій Європі були поширені ідеї французьких соціалістів — утопістів (Сен-Сімона, Фур'є), що були прихильниками мирної пропаганди. Разом з цим європейська література й письменство переживали добу романтичного захоплення народністю. Впливам цих загальних ідей і настроїв тої доби піддалися і члени Кирило-Методіївського Братства. Так, ідеологія братчиків пройнята романтично-мрійницькою ідеалізацією слов'янства та козацтва.

Братчики вірили в непереможну силу самого слова, мирної пропаганди, вірили в перемогу своїх ідей через освіту й від-

повідне виховання людей. Згідно з статутом товариства «кожний член Братства мав свої вчинки погоджувати з Євангелійськими правилами любови, кротости і терпіння». А Куліш закликав своїх приятелів до цілковитого аполітизму. «Занедбайте політику, — писав він їм — само собою настане час, коли від вашого слова впадуть стіни ерихонські».

Світогляд братчиків мав риси, характеристичні для всіх соціалістів-утопістів першої половини ХІХ віку. «Книги Биття Українського Народу», з їх ідеологією первісного християнства, — це типова утопічна програма реорганізації суспільних відносин в душі соціалістів-утопістів тої доби, звичайно з ідеалізацією козацтва. За словами «Книг» козацтво являло собою «істее братство, куди кожний пристаючи був братом других», де всі козаки «були між собою рівні», де «служили Богу, а не ідолу золотому». В козацтві братчики бачили лише «істее братство». А нерівність і соціальний антагонізм в середині козацтва, за «Книгами», вирости не з середини, а їх принесено зовні москалями і поляками. Освітлюючи історичні факти з життя України, братчики бачили світло й гармонію там, де були соціальні нелади і клясова війна.

«Книги Биття» ідеалізують і модернізують як ролю козацтва в самій Україні, так і ставлення його до державних сусідів України. Козацтво, за «Книгами», не тільки «розсадник свободи й перешкода для деспотизму», але й найщиріший прихильник ідеї федеративної спілки України з слов'янськими народами, насамперед з Польщею й Росією. «Для Кирило-Методіївського Братства козацтво — це прообраз майбутнього ідеального суспільства, де найповніше й найгармонійніше розв'язується не тільки політичну й соціальну проблему, але й національну».*)

Ідею всеслов'янської федерації, що була принесена тоді з Заходу, власне з Чехії, а також загальну програму політичної й соціальної демократії в ідеології братчиків пов'язано з козацькими традиціями, які модернізовано відповідно до по-

---

*) З. Гуревич: Молода Україна. 1928.

глядів і настроїв самих ідеологів товариства. Про національну й політичну плятформу товариства в його відозві «до українців» читаємо: «Всі слов'яни повинні сполучитися, але так, щоб кожний слов'янський народ творив окрему республіку, мав свою мову, свою літературу і свій окремий громадсько-політичний лад. Такими народами уважаємо: москалів; білорусів, українців, поляків, чехів, словаків, словінців, сербохорватів і болгарів. Щоб слов'янською спілкою управляв сойм або слов'янська рада, де сходились би послы від усіх слов'янських республік і обговорювали справи, що стосуються до цілого слов'янського союзу. В кожній республіці повинен бути управитель, вибраний на час, і над цілою спілкою повинен теж бути правитель, вибраний на час. У кожній республіці повинна бути загальна рівність і воля, щоб не було ніякої ріжниць станів. Послів і урядників треба вибирати народніми голосами не на підставі походження й майна, лише на підставі розуму і освіти. Віра Христова повинна бути основою законодавства в кожній республіці». Крім цих постулятів, братчики домагалися скасування кріпацтва, встановлення волі друку, науки, віри й загальної освіти.

Дехто з наших сучасних критиків доби відродження закидає братчикам захоплення ідеєю слов'янської єдності та мирні способи боротьби. Але цими самими прикметами визначалась тоді національно-політична ідеологія також у інших слов'янських народів, як то у чехів, поляків тощо.*) Взагалі загальним характером своєї ідеології Кирило-Методієвське Братство стояло на становищі тих ідей і засад, яки-

---

*) Напр., в одній з програмових статей польського революційного журналу «Пулюц», що виходив у 40-х роках в Парижі, з участю Міцкевича, говорилося: «В справі свободи, визволення польського й московського народу, в ім'я любови й братської рівності знайдемо прихильні душі в середині російської держави. Воюємо не з підданими Росії, але з її тиранами. Прямуймо до братерської унії московської церкви з польським костелом, не на користь царя, не на ко-

ми тоді жили й захоплювались революційно настроєні елементи майже у всіх культурніших країнах Зах. Європи.

Кирило-Методіївське Братство, що декларувало самодержавство Бога і народоправство, ідейно належить до тієї революційно-демократичної організації, що увійшла в історію під назвою «Молода Європа»,*) об'єднавши «Молоду Італію», «Молоду Польщу», «Молоду Францію» і «Молоду Німеччину».

Така була ідеологія Кирило-Методіївського Братства. Не можна сказати, щоб в цій ідеології було забуто українські історичні традиції. Але з цих традицій взято і по своєму сформульовано лише те, що відповідало загальному романтичному духові тої доби. Немає сумніву, що ця перша українська політична організація в процесі своєї дальшої діяльності пережила б не одну ідеологічну еволюцію і виробила б свою програму й тактику відповідно до вимог українського

ристь папи, але на користь польського і московського народу».

І далі: «Уладьмо суспільність на засаді любови і братерської рівности так, щоб кожний при уміркованій праці мав свобідне удержання, щоб нікому не бракувало найнеобхіднішого, розширім освіту і старанне виховання на всіх і не побачимо на землі ані проступків, ані злочинів. Не буде потрібно ні тортур, ні катів. Бо Бог сотворив чоловіка добрим, чулим, товариським: тільки тиранія і несправедливість роблять його злим, нахильним до пімсти і жорстокости».

*) «Молода Європа» — союз тайних республікансько-демократичних революційних організацій, утворений в 1834 році відомим італійським революційним діячем Мадзінієм в Швейцарії. Основною секцією «Молодої Європи» була «Молода Італія», заснована Мадзінієм в 1831 р., що висунула гасло «пополо а Деї» (для народу і для Бога). Крім Молодої Італії, до складу «Молодої Європи» входили: «Молода Німеччина», «Молода Польща» і пізніше «Молода Франція».

життя. Але в умовах праці за царського режиму сталося так, що товариство фактично ще майже не розпочало своєї діяльності (крім написання програми), як членів його в 1847 р. арештовано й вислано з України. На цім діяльність товариства припинилася.

Розгром Кирило-Методіївського товариства мав дуже тяжкі наслідки для дальшого розвитку українського відродження. Великі здібності й широка популярність головних членів товариства, як Костомарів, Куліш, Шевченко, давали всі підстави для того, щоб ця перша українська політична організація стала основою для дальшого розвитку українського національно-політичного руху. З цим рухом стали б поволі числитися насамперед в межах російської держави. Під впливом цього руху також в світі українська проблема неминуче виплила б на поверх політичного життя разом з національними проблемами інших поневолених народів. А так, наслідком скорого й жорстокого розгрому Кирило-методіївського товариства український рух вернувся до своїх попередніх форм і позицій чисто культурницького, аполітичного українства. Велике значіння Кирило-методіївського товариства було в тому, що воно об'єднало було собою дві згадані течії української громадської думки старшого покоління — безнаціонального політичного радикалізму і безполітичного етнографічного українського націоналізму. Але наслідком свого короткого існування братство, крім писаної програми, фактично не залишило по собі майже ніяких глибших організаційних зв'язків в українському суспільстві.

Протягом десятиліття після ліквідації Кирило-Методіївського Братства в Росії під впливом зах.-європейських соціалістичних ідей виріс новий революційний рух — т. зв. революційне народництво. Цей рух під проводом визначних теоретиків соціалізму, як Н. Чернишевський, П. Лавров та інші, почав у 60-х роках з великою силою ширитися по цілій Російській імперії, особливо серед студентської молоді. Одночасно ідеї Кирило-методіївського товариства після його розгрому були закриті перед українським суспільством це-

нзурою і політичним режимом. Самі ідеологи товариства, повернувшись з заслання, або зовсім незабаром покидають цей світ, як Шевченко, або, як Костомаров і Куліш, міняють свої попередні погляди, кидають політику і стають духовними батьками аполітичного культурництва — т. зв. у к р а ї н о ф і л ь с т в а. Цей напрям опанував українське суспільство в 60-80-х роках і поклав свою печать на весь український рух другої половини 19. століття.

Наслідком того українство було тепер репрезентоване тільки аполітичним українофільством. Рівночасно з цим з боку царської влади починається жорстоке переслідування українського руху навіть в його культурницьких формах. Вже в 1863 році заборонено в Росії українську популярну та педагогічну літературу, а в 1876р. з'являється царський указ, що на цілих 30 літ накладає кайдани на українське слово.

Тоді в Росії якраз почався сильний революційний рух під кличем «ходження в народ», щоб викликати соціяльну революцію. Активніша частина української молоді, якої не задовольняла програма аполітичного культурництва, як напр. Лизогуб, Дебагорій-Мокрієвич, Стефанович, Желябов, Кравчинський, Кибальчич та інші, вступають в ряди загально-російських революційних організацій. Не мавши національної свідомости, вони працюють там (як і колись українці — декабристи в 20-х роках), не висуваючи ніяких українських національно-політичних домагань. Цим пояснюється, що навіть поезії Шевченка, з їх гарячим патріотизмом та політичним радикалізмом, не могли відвернути української молоді від захоплення загально-російським революційним рухом, як рівно ж вони не могли змінити аполітичних настроїв серед українофілів. Звичайно, Шевченкова поезія не дає виразної політичної програми. Крім того, його політичні поезії були заборонені в Росії. Але головною причиною малого впливу поезій Шевченка на політичну активізацію тодішнього українського суспільства було те, що українська національно-політична думка в той час находилась в стані великого зане-

паду і не мала ще ніякої скількибудь міцної опори навіть серед свідоміших українців.

Тим то пізніше один з видатних провідників російської революційної організації «Народная Воля», згаданий Желябов, в своєму листі до Драгоманова (з 12. травня 1880), — пояснюючи, чому він і його однодумці — українці не поставили в програмі цієї партії ніяких українських домагань, — писав: «Чи ж можна в програму найближчих домагань ставити такі, які не мають ніде реальної опори, ні захисту, тільки багато запеклих ворогів? Де наші (українські) Фенії? Де наш Парнел?»*)

Цими словами Желябов влучно охарактеризував той загальний стан, в якому находилась тоді українська національно-політична думка. Україна ще не мала ніякого організованого вияву своєї волі (своїх Феніїв і свого Парнела) і, очевидно, за умов царського режиму, без української школи, без українських книг, преси, і не могла мати.

Бельгійський дослідник національної справи, Є. де Лавелей, в своїй книзі «Влада в демократії» (1891) про ролю освіти в національному відродженні поневолених народів писав: «Позакладайте в країні, заселеній неосвіченим людом, школи, збудуйте залізниці й допустіть друкарні — через 20 років національне почуття прокинеться до життя; наприкінці другого покоління воно спричинить вибух, якщо буде зроблено спробу задушити його... Через освіту людина набуває самосвідомости та дозріває так, що хоче керувати своєю долею. Так стоїть справа під цим оглядом і з народами. Доки вони перебувають в неосвіченості, чужинці можуть панувати над ними. Але як тільки здобудуть освіту, вони не терпітимуть вже більше цих панів над собою та захочуть

---

*) Фенії — ірландська революційна терористична організація (заснована 1858р.), що боролася за незалежність Ірландії. Парнел-визначний ірландський політик (1816-91), голова ірландського представництва в англійському парламенті.

самі здійснювати своє призначення. Через поступ культури народжується національне питання.»

Ось цього «поступу культури» якраз бракувало Україні в 19. віці. Українська людність перебувала в темряві. Панувала неграмотність. Ніяких українських шкіл, ніяких українських книг і часописів — все заборонено! Не дивно, що за таких умов ні після розгрому Кирило-методіївського товариства, ні після царського указу 1876 року про заборону українського друкованого слова українське суспільство не спромоглося ні на який поважний вияв свого протесту проти безоглядної політики царської Росії супроти України.

Коли б Україна в ту добу була в стані виявити спротив Москві, як, скажемо, польські повстання в роках 1831 і 1863! Тоді певно Желябов і всі його земляки — українці не пішли б до російських організацій. Тоді на Україні з'явилися би свої Фенії і свій Порнель. Але до такого вияву свого спротиву Москві Україна ще не була готова.

Між тодішнім українським і польським суспільством була незмірно велика різниця. Польська держава, що проіснувала мало не повне тисячоліття, по своїм упадку залишила сильну національно свідому провідну верству (шляхту). Тому провідники польського визвольного руху, хоч і зв'язали, як було зазначено, справу визволення Польщі з політичними змаганнями тодішньої європейської демократії, але здебільшого жили спогадами про колишню шляхетську Річ Посполиту і мріяли про відновлення «історичної» Польщі в межах 1772 року. Вони мали великі кадри активних, національно свідомих людей за кордоном (головно в Австрії та Пруссії) і також в Росії. Тому крім протимосковських повстань, польські легіони брали активну участь майже у всіх тогочасних національно-революційних акціях інших народів і цим дуже популяризували польську справу в цілому світі.

Нічого подібного не мала Україна в 19. віці. Бо що собою уявляла тодішня українська людність? На Лівобережжі (колишній Гетьманщині), — звідки власне почалося відродження України, — після перетворення його (в другій по-

ловині 18 ст.) в звичайну російську провінцію вся українська шляхта (колишня козацька старшина), за незначними винятками, змосковщилася. Залишилося лише темне, пригнічене селянство, що на цілій Наддніпрянщині аж до 1861р. перебувало в кріпацькій неволі. Ще в гіршому стані находилась правобережна Наддніпрянщина, де українська шляхта на протязі 18-19. століть підлягала цілковитій колонізації. Навіть після другого розділу Польщі (1793), коли Правобережжя відійшло до Росії, тут ще довший час панує польська культура: численні польські високі, середні й нижчі школи, переповнення польським студентством Київського університету*) і взагалі велечезний вплив польської поміщицької аристократії на місцеве культурне й політичне життя. Наслідком цього всього були спольщені всі верстви місцевого населення, крім селянства; польська мова стала родинною навіть у православних священників. Тільки після польського повстання 1831р. російський уряд змінив своє відношення до правобережних українських губерній, на які до тої пори дивилися як на польські, і почав закривати польські школи та заводити російські.

В не дуже кращому становищі находилась українська людність під австрійською владою в Галичині. Українці тут також на кожному кроці зустрічали перешкоди для свого розвитку з боку польської частини місцевої людности. Перед своїм пробудженням, в першій половині 19. ст., галицькі українці, наслідком півтисячолітнього перебування Галичини під Польщею, являли собою майже виключно етнографічну масу, що складалася з пригніченого й темного селянства. Одинокую інтелігенцію творило духовенство. Але це «духовенство-пише Охримович-подібно, як сучасне йому лівобережне дворянство, не мало ніяких національних ідеалів, нічого не домагалось, тільки все, що давали йому, з рабською подякою приймало . . . Взагалі — зазначає Охримович — галицьке

---

*) Напр., в 1859р. в Київському університеті числилось 585 студентів католиків і тільки 376 православних.

українське громадянство на перших шаблях національного відродження було зразком темноти й некультурності. П'ятьсотлітня неволя мусіла мати великий вплив на психіку галицьких українців. Дух рабства й послуху перед сильними «мира сього» сильно запустив коріння в психіці галичан».*)

За таких відносин в Галичині виростає своєрідний громадський світогляд — т. зв. рутенство. Про це Охримович пише: це був «галицький, уніятсько-попівський патріотизм, що обмежувався 4-х мільоновою рутенською нацією, це була віроповідність та надмірна лояльність центральному віденському правительству, повна політична безхарактерність, громадський консерватизм, клерикалізм, наївний аристократизм, що погордував усім, що не йшло «свище», згідливе відношення до всього нового, самостійного, вільнолюбного, безупинна змінливість поглядів під подувом вітру і ін.» (там же).

Цей «рутенський світогляд» довгий час панував серед українського духовенства в Австрії і гальмував розвиток громадської думки в Галичині та інших західньо-українських землях. Вже аж перед кінцем 19. ст., коли народилася світська інтелігенція, вона перебірає з рук духовенства провід громадського життя в краю. До того часу рутенство було великою перешкодою національного відродження західньо-українських земель. На основі рутенства виростає потім галицьке москофільство, що довгий час гальмує розвиток національного життя в Галичині. Так само рутенство, з його рабським духом, було причиною, що поляки, як елемент культурно більш розвинений і впливовий, незабаром захоплюють у свої руки всю владу в Галичині, мадяри на Закарпаті, німці й румуни на Буковині.

Наслідком цього українська людність Галичини, що складала коло 70⁰/₀ всього населення краю, вже в 60-х роках опиняється в становищі національної меншости. Тепер —

---

*) Ю. Охримович: Розвиток української національно-політичної думки. Львів. 1922.

пише Грушевський — «вся діяльність місцевого сойму, його виконавчі органи, його установи мають польський характер, і вся автономічна (земська) машина та адміністрація являють собою один великий полонізуючий апарат, що кидає тільки рештки українській народності і всіма силами працює для зміцнення політичного, культурного й національного панування польського елемента.*)

Як успішно працював цей «полонізуючий» апарат, видно з того, що, наприклад, на початку шкільного року 1903-4рр. корінне (тобто українське) населення Сх. Галичини, що перевищувало число поляків у 4 рази, мало середніх шкіл з українською мовою в 6 разів менше, ніж мали поляки в Сх. Галичині!

За таких умов клич територіяльної автономії Галичини, проголошений ще в 1848р. українськими представниками в Віденському парламенті, фактично лишається без всякого практичного значіння, і політична думка краю ввесь час, аж до упадку Австро-Угорщини, безпомічно б'ється в вузьких межах різних дрібних справ чисто місцевого значіння, як напр. боротьба за українські гімназії, за українські катедри в Львівському університеті і т. п.

Приблизно в такому ж стані знаходиться справа українського відродження на Буковині і ще в гіршому на Закарпатській Україні. Тут після австро-угорської угоди 1867р. вся українська людність, крім селянства та нижчого духовенства, була доведена угорською владою до цілковитої мадяризації, і тільки в кінці 19 ст. з'являються перші прояви національної свідомости, прихильної до народньої мови.

В такому стані находився український народ в добу свого відродження. Де ж тут було знайтися силам для поважного активного спротиву чужонаціональному насильству? Звідки могли з'явитися свої Фенії і свій Парнел, з їх численними кадрами свідомих борців за волю своєї батьківщини і зна-

---

*) М. Грушевській: Освобождение России и украинский вопрос. СПб 1907, ст. 257.

чними матеріальними засобами, що їх постачала колонія ірландських емігрантів з Америки? Ні того, ні другого наше скалічене довгою неволею українське суспільство не могло дати, а за межами України тоді ще не було ніяких українських осередків на еміграції, що могли б хоч ідейно піддержувати і зміцнити український визвольний рух. Лише в другій половині 80-х років за кордоном з'являються перші українські політичні емігранти, як С. Подолинський, Ф. Вовк, М. Зібер, М. Драгоманів та інші. Але не так легко було пробудити до активного політичного життя народ, що находився в стані глибокого національного занепаду.

Про цю добу Д. Антонович пише: «Після 40-х років, після Кирило-Методіївського Братства, що мало певну політичну програму, до дев'яностих років пройшло півстоліття. За ці півстоліття український рух і українська громада постійно і досить систематично розгублювала свої політичні прикмети та сходила на культурний шлях і поступово обертала національно-політичний рух в культурну течію або в літературний напрямок. В 80-х роках цей процес було завершено. Серед тяжкої реакції по всіх країнах колишньої Російської імперії українська громада була може найбільш упосліджена. Змагання і прагнення української громади згорнулися і вкоротилися до наскрізь легального пристосування, і тільки одиноким за кордоном роздавався голос Драгоманова, що здається, більше лякав, ніж притягував».*)

3. Вплив російських політичних ідеологій на розвиток української національно-політичної думки.

Дві російські політичні ідеології мали найбільший вплив на розвиток української національно-політичної думки в другу половину доби нашого відродження, це т. зв. революційне народництво і потім соціал-демократичний рух.

---

*) «Робітничая Газета», Київ 1918, ч. 335.

Під знаком народництва проходять всі головні революційні рухи в Росії 70-х років. Це був час, коли капіталізм в Росії ще був слабкий, робітників було мало, а тому селянська маса, що складала над 80% всього населення Росії, була бідна й жила в общині,^{*)} здавалась природною й найбільш реальною революційною опорою. Через таку оцінку селянства повстала ідеологія народництва.

Коли основні ідеї соціалізму були прийняті передовим російським суспільством із Зах. Європи, то зараз же повстало питання: чи можна сподіватися здійснення цих ідей в російських умовах і чи можливий соціалізм в Росії вже зараз? Бо в Зах. Європі соціалізм з'явився як логічний наслідок довгого процесу розвитку, тоді як російський народ такого розвитку не пройшов. І ось один з теоретиків російського соціалістичного руху, Н. Чернишевський, доказував неминучість негайного соціалізму в Росії такими двома головними тезами: «1) Вищий ступень-розвитку своєю формою совпадає з початком. 2) Під впливом вищого розвитку, якого певне явище суспільного життя досягнуло у передових народів, це явище може у других народів розвиватися дуже швидко й підійматися з нижчого ступня просто на вищий, минаючи середні логічні моменти».

На підставі цих тез Чернишевського повстала теоретична основа т. зв. народницького соціалізму, що його потім фактично стали здійснити російські більшовики, коли в 1917р. прийшли до влади в Росії. Хід думок теоретиків народницького соціалізму був такий: російський народ має земельну общину — остаток стародавнього комунізму, тому російський народ стоїть ближче до сучасного комунізму, ніж народ, що

---

^{*)} Поземельна община — форма колективного землеволодіння в дореволюційній Росії. Кожний член селянської громади мав право користуватися певною частиною землі, що належала всій громаді, при чім періодично відбувався переділ землі «на душі», а крім того існувала кругова порука членів за справну виплату податків.

втратив общину. До того ж розвиток російського народу під впливом попереднього розвитку інших культурніших народів, піде незрівняно швидче, ніж розвиток Зах. Європи. Звідси висновок: в Росії соціалізм не тільки можливий, але й більш можливий, ніж в Зах. Європі.

Таким чином головною підставою народницького соціалізму стала віра в «окремий шлях розвитку Росії», що, мовляв, перескочить через капіталізм і завдяки своїй «общині» відразу перейде від феодално — аристократичного режиму до соціалістичного ладу. Соціялісти-народники вірили, що «русский мужик» при соціяльній революції обмине державу, а тому для досягнення соціалістичного ідеалу зовсім непотрібна політична боротьба, а тільки пропаганда поміж масами.

Ця ідеологія «негайного соціалізму», популяризована такими видатними пропагаторами соціалізму, як Герцен, Бакунін, Чернишевський, Лавров, Михайловський та інші, мала величезний вплив на дальший розвиток політичної думки в Росії і в значній мірі також на Україні. Народництво, з його радикальною програмою, з його ідеалізацією російського селянства, привело російську передреволюційну інтелігенцію до захоплення фантастичними ідеями. Тому при відсутності в Росії розвиненого третього стану — буржуазії утворюються сприятливі умови для пізнішої перемоги большевизму в Росії.

Сталося так, що якраз студенство відіграло головну роль в поширенні ідеї народницького соціалізму. Ні серед робітників, ні серед селян ідея «негайного соціалізму в Росії» не знайшла сприятливого ґрунту для свого поширення. «Народницький соціалізм — зазначає історик Покровський — міг знайти ґрунт в такій суспільній групі, яка визначалась би слабим розвитком почуття власности разом з повною відсутністю якоїбудь продукційної організації. Такою суспільною групою було студенство. Студенство представляло найбільш сприятливий елемент для поширення соціалістичного вчення, яке відкидає особисту власність. Прийняти таке

вчення було легше тому, хто власности не мав і хто володів до того ж відповідним інтелектуальним і моральним розвитком».

Взагалі — зазначає Покровський — «з якого б кінця ми не підходили, революційний рух 70-х років звідусіль буде нам представлятися як рух шкільної молоді. Із всіх підсудних «процесу 50» тільки одному було 30 літ та й той, як виявилось, був до діла непричетний: 22-24 роки були клясичним віком».

Так ідея народницького соціалізму, знайшовши сприятливий ґрунт головно серед студентства, стала притягувати до нелегальних російських організацій, як «Земля и Воля», «Народная Воля» та інші, також активніші елементи з української молоді. За тодішніх обставин, коли українська національно — політична думка ще ледве прокидалася і серед українського свідомішого громадянства, як ми бачили, панувало аполітичне «українофільство», цей відхід української молоді до загально-російських революційних організацій був явищем зрозумілим і природним. Якщо польські революціонери, що мали національну свідомість, брали участь в революційній боротьбі інших народів Європи, то чи могла лишатися пасивною українська напівзмосковщена молодь, читаючи палкі революційні заклики талановитих пропагаторів російського революційного народництва? Але взагалі «самобутне» російське народництво не знайшло міцнішого ґрунту для свого поширення на Україні.

Общинна форма землеволодіння, що була вихідною точкою для ідеології народницького соціалізму, на Україні наслідком особливих умов історичного розвитку майже зовсім була знищена.*) Тому вже сама специфічно «російська» теоре-

---

*) Мякотин в своїй згадуваній книзі «Очерки соціальної історії України» про обшинне землеволодіння на Україні пише, що після протипольського повстання козацька влада в широких розмірах роздавала обшинні землі в приватне володіння. Наслідком цього «до кінця 18 віку від обшинного

тична основа народницького соціалізму була на Україні чужа й мало зрозуміла.

Але пізніше, коли російські народники під впливом невдач своєї пропаганди серед селянства перетворилися поступово в партію соціалістів — революціонерів, визнавши політичну боротьбу як необхідну передумову для соціальної революції,**) з того часу ця ідеологія починає успішно

землеволодіння, що сто років перед тим було дуже поширене, збереглися лише невеликі останки, головню в південній частині країни (ст. 285).

Але російська форма общини з її зрівняльним переділом землі «на душі» взагалі не була поширена на Україні. З приводу цього відомий німецький економіст Макс Вебер в своїй книзі «Історія господарства» (1924) пише: «Община (т. зв. «Мір») панувала в Росії та й то тільки у внутрішніх губерніях. Панщина і кругова порука членів селянської громади супроти землевласника існували в Росії тільки починаючи з 16 і 17 століть. З них виводиться переділ землі. Система переділу не існувала на Україні і в тих частинах Росії, особливо на заході, що в 16 і 17 століттях не були підпорядковані московському пануванню. Тут існувало привласнення землі до окремих дворів» (ст. 35).

**) Еволюція російського аполітичного народництва в партію соц-революціонерів відбулася поволі. Спочатку російські народники, організовані (1878.) в партію «Земля и Воля», жили вірою, що для досягнення соціалістичного ідеалу непотрібна політична боротьба, лише пропаганда між масами. Але під впливом невдач «хожденія в народ», а також критики аполітичного народництва Драгомановим, в липні 1879 р. «Земля и Воля» на своєму з'їзді в Воронежі розкололася на дві частини. Меншість з'їзду залишилася на позиціях мирної пропаганди, створивши окрему групу під назвою «Черный передел»; з цієї групи, під проводом Плеханова, виросла російська соц.-дем. партія. Більшість з'їзду, під проводом Желябова та інших, організувалась в партію

ширитися також на Україні, переважно в колах російської та змосковщеної української інтелігенції.

Рівночасно з еволюцією революційного народництва в політичну партію, в Росії під впливом зах.-європейського прикладу і розвитку капіталізму та збільшення числа робітництва повстає новий революційний рух — соціал-демократичний. Це був рух, оснований на засадах т. зв. наукового соціалізму чи марксизму. Під його впливом в другій половині XIX ст. повстають соц.-демократичні партії майже у всіх промислово розвинених країнах Зах. Європи. Звідси російська соц.-демократична партія, що остаточно сформувалася в 1898 році, в протилежність до партії соц.-революціонерів, переймає з практики зах.-європейського політичного життя не тільки теоретичні основи своєї програми, але й саму форму і назву своєї організації.

Ця обставина мала значний вплив на дальший розвиток цієї партії й дала їй поширення як на Московщині, так і серед інших народів царської імперії. В цей час в Росії, особливо після скасування панщини, почав швидким темпом розвиватися промисловий капіталізм, а в зв'язку з цим зростало робітництво. Росія вступила на шлях господарського розвитку, яким ішла Зах. Європа, а тому й форми організації політичного руху треба було пристосувати до нових суспільних відносин, що створювались в зв'язку з поширенням капіталістичних форм господарського розвитку.

І ось тепер тільки, в кінці 90-х років, під впливом загального оживлення громадського життя в Росії і утворення новітніх революційних партій — соціалістів-революціонерів і соціал-демократів, «перед очима української молоді — пише

«Народная Воля», що визнала політичну боротьбу як необхідну передумову для соціальної революції і в своїй боротьбі з царизмом послуговувалася терором (убійство 1881 р. царя Олександра II і низка інших збройних замахів). В 1884 р. «Народная Воля» після арештів розпадається. З її рештків у 1901 р. повстає партія російських соц.-революціонерів.

Вол. Дорошенко — стає щораз нагальніше питання, як бути, що робити, куди йти: чи йти в російські революційні партії, чи може з огляду на національні інтереси відвернутися від революційної боротьби й ховати свої сили для української справи. Потреба згуртування молодих українських сил для спільної акції висіла в повітрі і виявлялася в з'їздах тайних гімназійних гуртків та студентських громад. На цих з'їздах обговорювалося відношення української молоді до політичної справи в Росії, і вони то привели пізніше до заложення окремої української революційної партії, яка піднесла б український прапор у майбутній російській революції».*)

До заснування окремої української партії дійсно незабаром прийшло. Але сталося це не тільки під впливом загального оживлення громадського життя в Росії в кінці 90-х років, а головню і в першу чергу наслідком попередньої діяльності Драгоманова, яку він почав провадити за кордоном після того, як царська влада примусила його залишити свою батьківщину.

4. Роля М. Драгоманова і Революційної Української Партії в історії пробудження української нац.-політичної думки.

З усіх визначніших діячів доби українського відродження Драгоманів — найменш з'ясована постать в нашій політичній літературі. Якщо Костомарову і Кулішеві можна закинути певну недостачу характеру, потрібного для політичного діяча, то про Драгоманова цього ні в якому разі не можна сказати. Від ранніх юнацьких років і до кінця свого життя він залишався твердим, непохитним українцем. Навіть його

---

*) Вол. Дорошенко: Революційна Українська Партія. Львів. 1921 р.

велика популярність в російських соціалістичних і демократичних колах не могли його збити з українських позицій. А проте в нашому суспільстві досі нема ясного, усталеного погляду на ту ролю, яку Драгоманів виконав в історії пробудження української нац.-політичної думки в другій половині XIX віку. Між першою і другою світовими війнами журналісти реакційного напрямку критикували й обвинувачували Драгоманова за те, чому, мовляв, він не дав ясного національного ідеалу.

Все це пояснюється в значній мірі тим, що наше політично невироблене суспільство досі не спромоглося на порядну біографію цього свого визначного діяча, якщо не рахувати книги Д. Заславського,^{*}) яку можна вважати за першу більш-менш об'єктивну спробу оцінити Драгоманова як українського політичного діяча. Можна з певністю сказати, що з того часу, як буде написана безстороння історія нашого визвольного руху минулого століття, Драгоманів, безсумнівно, займе заслужене й почесне місце одного з найвизначніших діячів доби українського відродження.

Щоб зрозуміти й оцінити ролю Драгоманова в історії розвитку української політичної думки, мусимо знати ту добу й ті умови, в яких йому довелося жити й працювати.

Політичні погляди Драгоманова формувалися в ті часи, коли російське революційне народництво було найпопулярнішою політичною течією в тодішній Росії і, як ми бачили, не без успіху ширилося також на Україні. Саме на ці часи (1860-1870 р.р.) припадає студентська доба Драгоманова й перші роки його науково-педагогічної діяльності.

Драгоманів уже з молодих літ захоплюється федералістичними ідеями французького соціаліста Прудона, що були тоді поширені в Європі і також серед російських соціалістів-

---

^{*}) Д. Заславский: М. П. Драгоманов. Критико-биографический очерк. Киев 1924.

народників, які називали себе через це анархістами.*) Прудонів федералізм своїм загальним духом був близький до федеративно-демократичних ідей Кирило-Методіївського Братства. Федералізм Драгоманова був оснований на індивідуалізмі, на признанні автономного права як за окремими особами, так і за кожною громадою. Звідси погляд Драгоманова про необхідність боротьби за політичну свободу й за широкий федеративний устрій суспільства. Це ставить його в окреме положення серед російських народників, які довгий час не висувають ніяких політичних домагань.

Відстоюючи необхідність політичної боротьби й перебудови суспільства на федералістичних засадах, Драгоманів з одного боку стає одним із перших критиків утопізму та аполітизму російського народництва, а з другого — починає проповідувати ідеал широкого федеративно-«безначальниць-

---

*) «Через захоплення Прудоном — пише Заславський — пройшло в більшій чи меншій мірі все російське народництво. Це була необхідна дань селянському соціалізму». Правда, Драгоманів не поділяв багатьох утопійних поглядів російських народників, зокрема їх віри в «окремий шлях» розвитку Росії. Він був тої думки, що Росія йде і повинна йти тим шляхом, яким пройшла Європа, і що «європейський соціалізм прийде до сіл з міст, яким від Європи вже не відірватись?»

В цій відношенні Драгоманова можна вважати попередником російського і українського марксизму. З усіх російських груп на еміграції Драгоманів своїми поглядами стояв найближче до т. зв. «чорнопередільців» — Плеханова, Аксельрода та інших майбутніх теоретиків і провідників російського соціал-демократичного руху. Але «українство Драгоманова (з огляду на те, що за його часів Україна була ще майже виключно хліборобською країною — І. М.) було збудоване на селянстві, в далекому минулому якого він бачив козацький демократичний устрій і близькі до первісної комуни форми суспільного господарства «Січі» (Заславський, стор. 43, 94).

кого» устрою на Україні. «Україна — пише Драгоманів — мусить стати товариством товариств, спілкою громад, вільних в усіх своїх справах. Громада мусить бути спілкою вільних осіб «безначальства»: своя воля кожному і вільне громадянство людей і товариств».

Проповідуючи такий ідеал суспільного устрою на Україні, Драгоманів по суті висловлював ті думки й погляди, що були поширені в той час (в 70-х роках) в програмах різних російських соціалістичних організацій. Так, напр., «Северный Союз русских рабочих» своєю метою ставив: «встановлення свобідної народньої федерації общин, оснований на повній політичній рівноправності, з повним внутрішнім самоуправлінням на основах російського звичаєвого права». Драгоманів бачив «це звичаєве право» для України в козацькому демократичному устрою і в первісних колективних формах суспільного господарства Запорозької Січі. З цього погляду Драгоманів не був вільний від тої ідеалізації козацтва, що є характеристична для «Книг Битія» Кирило-Методіївського Братства, написаних Костомаровим. Як вже зазначено, Драгоманів бачив зразок суспільного устрою для доби Хмельницького в Запорозькій Січі. Тепер приблизно цими самими ідеалізованими козацькими традиціями він керується в цій своїй женеvській програмі.

Сам Драгоманів про вплив ідеології Кирило-Методіївських Братчиків на його світогляд у своїй відповіді на ювілейні привітання писав: «Коли я претендую на щонебудь, то лишень на те, щоб проповідувати і пробувати прикладом до політичної практики ті провідні думки, до котрих дійшли в 40-ві роки славні братчики Кирило-Методіївські і котрі лежали в основі українського народолюбства мого і товаришів у наші молоді часи, в 60-ті і 70-ті роки, — звісно з одмінами, котрі принесла всесвітня наука і політика в новіші часи.»*)

Драгоманів стояв за перебудову суспільства на засадах повної політичної свободи й рівноправності. Тому вже через

---

*) С. Єфремов: Історія українського письменства. 1924.

це одне він не міг бути проти незалежності України. Але для свого часу він стояв за обласну автономію України, збудовану на засадах широкої самоуправи окремих громад, повітів і т.д. Сам Драгоманів в своїх «Листах на Наддніпрянську Україну» про це каже: «Я ніколи не нападав на сепаратизм (відділення Наддніпрянської України від Росії в окрему державу — І.М.), бо не могу мати протн нього нічого принципового. В принципі не тільки всяка нація, чи племя, має право на осібну державу, але навіть всяке село. Коли я виступав проти розмов про український сепаратизм, то власне вказуючи, що це порожні розмови, котрі не мають під собою ніякого ґрунту... Ніякого політичного сепаратизму в російській Україні нема. Але я завжди був і є прихильником політичної автономії українців в формі автономії земської: громад, повітів і країн, в якій може виявитись і автономія національна.»

Таким чином рішальним моментом програми-мінімум у Драгоманова був тодішній загальний стан українського суспільства, про який сказано попереду. Тому теперішні критики Драгоманова можуть йому ставити в провину хіба тільки те, що він був сином свого віку й тому не міг висувати таких українських завдань, які в тодішніх обставинах були зовсім нереальні. Як міг Драгоманів проповідувати ідею повного відірвання України від Росії в той час, коли українці ще не мали ніякого свого організованого політичного життя, а той невеличкий гурт людей, що прокинувся до національного життя, взагалі уникав якоїбудь політики і поза своїми науковими кабінетами не мав і не хотів мати ніякого зв'язку з громадськими справами? За таких обставин, коли навіть за думки про автономію та федерацію людей гноїли на засланні (пригадаймо Шевченка!), про які більш революційні національні завдання можна було говорити!

Д. Донцов свого часу про ту добу писав: «Чим була українська нація в 40-90 рр. минулого віку? Зневажена, розбита, під всеросійським кнутом — там, під вшехпольським батогом тут, вона йшла назустріч наминучої смерти (після

гороскопів всіх учених і неучених астрологів). Ба! навіть нації не було! Було дві нації: Галичани чи Русини та Українці, чужі, часом ворожі одна одній, без тіснішого зв'язку між собою, без спільної політичної програми. Політичне життя як тут, так і там шло під знаком вузького провінціалізму.»

І далі: «Я нікому не хочу робити закидів. Нікого не хочу критикувати. Берне колись сказав, що і «порядний чоловік може бути невільниким обставин». Нічого іншого й не хочу сказати, як лише те, що тодішні обставини змушували наше життя бігти дорогою вузького провінціалізму. І не лише в Галичині, але й на російській Україні. Навіть в двох найбільш дозрілих політичних програмах тих часів — Кирило-методіївських братчиків і Драгоманова, як в зеркалі відбивається загальний сумний характер епохи... Становище Росії було тоді за сильне, український рух за кволий, міжнародні відносини були в періоді стагнації і спокою. Що дивного, що всякі сепаратистичні ідеї Драгоманів відкидав як «порожні розмови», що не мають ніякого ґрунту під собою?» *)

Отже не було нічого «дивного», що Драгоманів, не виступаючи засадничо проти ідеї незалежної України, для тих часів вважав одначе, що ця ідея як програмовий постулат ще не має під собою ґрунту. Тому як історик і еволюціоніст, **) він починає не з максимальних національних домагань, для яких тоді ще час не настав, а з практичних, хоч і меншої ваги завдань, без яких годі було перейти до завдань більших і важніших. Виходячи з такого становища, Драгоманів ставить

---

*) Д. Донцов: Сучасне політичне положення нації і наші завдання. Львів 1913.

**) В протилежність до російських народників, які вірили, що соціальна революція одним махом перенесе царську поміщицьку Росію до соціалістичного раю, Драгоманів стояв за еволюційний, мирний розвиток. Він не відкидав неминучости революційних вибухів і потрясень на шляху соціального розвитку, але вважав, що новий соціальний устрій може бути створений тільки в результаті глибоких змін як

собі за найголовнішу мету з р о б и т и у к р а ї н с т в о р у х о м не тільки культурно-національним, а л е й п о л і т и ч н и м , переконати своїх сучасників і нащадків, що тільки шляхом активної політичної праці український народ може здобути собі національне визволення.

Тому опинившись на еміграції, Драгоманів насамперед виступає з гострою критикою «українофільського» аполітизму, доказуючи, що культурну працю ніколи не можна протиставляти праці політичній і що культурництво, як проповідь культури без політики, є явищем реакційним, а на українському ґрунті ще й шкідливим, бо без політичної боротьби українці не здобудуть собі навіть школи. Велика заслуга Драгоманова, що він перший почав енергійну боротьбу з аполітичним українством. З не менш гострою критикою Драгоманів виступає також проти революціонерів — українців та різних «южан — общеросів» за їх втечу до загально-російських організацій і за байдуже ставлення до національних потреб рідного народу.

Поруч з критикою українського аполітизму Драгоманів виступає з завзятими протестами проти русифікаційної, централістичної політики московського правительства суфроти України. Зокрема він оголошує текст тайного царського указу з 1876 року в 4-х європейських мовах, чим дає почин інформаційної діяльності в українських справах перед світом

в суспільному устрою, так і в поглядах самих людей. «Всякому часу своя задача»-любив повторювати Драгоманів.

З цього погляду Драгоманів зовсім не стояв лише за мирні шляхи розвитку, як це йому приписують деякі його критики. Напр., в «програмі українських громадівців», оголошеній в Женевській «Громаді» за 1880р. за підписом Драгоманова, Павлика і Подолинського, говориться: «На Україні ще може менше, ніж де інде, можна сподіватись, щоб начальства й панства поволі зреклися свого панування, і через те простому народові на Україні не обійтися без оружного бою й повстання (революції)».

Непримиренний ворог диктатури й централізму, Драгоманів виступає також проти російської демократії й російського революційного народництва за їх централізм і вороже ставлення до інтересів інших народів Росії.

Заслуга Драгоманова, що він твердо й непохитно провадив цю свою небуденну українську працю в умовах майже повної байдужості з боку активніших українських елементів.

Драгоманів як політичний діяч користався великою популярністю серед російської еміграції за кордоном. «Своєю освітою — пише Заславський — Драгоманів стояв незрівняно вище за всіх емігрантів, і йому відводилось в Женеві таке ж місце, яке займав у Парижі Лавров» (ст. 82). До якої міри авторитет Драгоманова стояв високо серед російських революційних кол, видно з того, що в своєму згадуваному листі до Драгоманова Желябов, фактичний голова революційної організації «Народная Воля», пропонував йому бути «оборонцем інтересів «Народной Воли» за кордоном». Цим він показував, що вважав Драгоманова за одного з найбільш заслужених революційних діячів тої доби. І всетаки, не вважаючи на це, до Драгоманова, як до «українофіла», на еміграції не прилучився майже ніхто з тих українців, що брали активну участь в російських організаціях і жили в той час за кордоном. Цей факт показує, як сильно тодішня українська молодь була перейнята загальноросійськими настроями і ставилась зовсім байдуже до української справи.

Рівночасно старше, більш помірковане українське покоління, під впливом реакції, що запанувала в Росії після вбивства Олександра II, починає зовсім цуратися всякої політики і ще з більшою силою, як раніше, пропагує ідею аполітичного культурництва. У звязку з цим на початку 1886 року керівники київської «Старої Громади», яка до того часу помагала Драгоманову матеріально, надсилають йому офіційного листа, в якому називають його діяльність «шкідливою для українства» і пропонують йому надалі обмежитися лише інформацією світу про українську справу та співробітництвом

в легальній російській та українській пресі.*) Рівночасно з цим, через «українофільство» Драгоманова, псуються його відносини з провідниками російської еміграції.

Ось за таких обставин Драгоманів наприкінці опиняється на еміграції майже в цілковитій самотності — без друкованого органу, без засобів для існування й без зв'язків навіть з своїми українськими приятелями.

Головною причиною такого ізольованого стану, в якому Драгоманів врешті опинився на еміграції, був великий занепад української національно-політичної думки серед українського суспільства. Особливо серед української молоді, що брала участь в загально-російських політичних організаціях, всяке українство було рішуче непопулярне. На українську справу ця молодь дивилася як на річ другорядну, несвоечасну й зайву, навіть «реакційну». Взагалі революційно настроєна інтелігенція тоді в першу чергу й головно цікавилася питаннями безпосередньої революційної боротьби.

І всетаки, не вважаючи на всі ці несприятливі умови, Драгоманову вдалося дуже багато зробити для пробудження української нац. — політичної думки головно серед української молоді. Під впливом його праці в 1891 році повстає перша українська політична організація в Галичині — Українська Радикальна Партія з соціалістичною програмою. Вона своєю діяльністю почала нову добу в історії національного відродження на західньо-українських землях. Так само на Наддніпрянській Україні Драгоманів своєю пропагандою активного українства зсуває з мертвої точки українську громадську думку. Наслідком його праці на Наддніпрянщині повстає ціла низка гуртків головно з української молоді, що переймаються його закликами до активної національно-по-

---

*) Як відомо, єдиним органом «легальної української преси» в цей час був місячник «Кіевская Старина», присвячений історії, археології, нумізматиці, етнографії та іншим спорідненим наукам.

літичної боротьби й під назвою «драгоманівців» провадять свою діяльність поруч з гуртками «культурників».*)

Про характер діяльності цих «драгоманівських» гуртків, цих зародків пізніших українських політичних партій, О. Гермайзе пише: «Старше покоління українських «культурників», давши багато українській нації в культурній ділянці, на полі політичної роботи пасло задніх, часами доходючи до крайнього опортунізму і навіть до підтримання російського уряду. «Драгоманівці» не боялися політики, а йшли до неї. Студентські гуртки «драгоманівців» збиралися потай і читали «злочинні» драгоманівські видання».***)

Так само Д. Антонович в своїх споминах про вплив Драгоманова каже: «Сам Драгоманів якось більше коло цього часу (в 90-х роках — І. М.) звернув свою увагу на Галичину, і в Галичині під його впливом з'явилася вперше політична партія з ширшим політичним світоглядом і радикальною програмою. І от поступова українська молодь, прислухаючись до галицького життя, почала солідаризуватися, по поступовішим її колам, з радикальною партією, родившоюся під впливом Драгоманова. Ціла студентська громада в Києві в 1893-4 роках, під проводом молодого поета і студента-філософа, Івана Стешенка, настроїлася проти виключного культурництва і аполітичності українського руху і за прилучення до українського політичного радикалізму».***)

Так поволі і з великими труднощами Драгоманів пробивав стіну аполітичного «українофільства». Але до організації української політичної партії на Наддніпрянській Україні дійшло вже аж після смерти Драгоманова (1895), коли під впливом нової революційної хвилі в Росії, в лютому 1900 року, в Харкові засновується перша активна українська по-

---

*) Див. спомини П. Тучапського («Из пережитого», Одеса 1923), а також К. Арабажина («Вільна Україна», СПб. 1906, ч. 1-2).

***) О. Гермайзе: Нариси з історії рев. руху на Україні.

****) Див. «Робітничая Газета», Київ 1918, ч. 335.

літична організація під назвою Р е в о л ю ц і й н о ї У к р а ї н с ь к о ї П а р т і ї (скорочено РУП). Ця партія перша понесла в широкі народні маси українські політичні кличі і перша взялася за політичну організацію українських селян і робітників, друкуючи незалежну українську книжку, часописи та відозви чи то за кордоном, в Галичині та Буковині, чи по своїх тайних друкарнях на Україні.

Отже праця Драгоманова не була марна. Але Драгоманів, як український політичний діяч, дістав від попередньої епохи занадто тяжку спадщину, щоб він був у стані зробити максимум того, на що не спромоглося українство протягом майже цілого століття перед ним. Своїми поглядами на українську національну справу і всією своєю діяльністю Драгоманів був виразником п е р е х о д о в о ї д о б и в розвитку українського відродження. Українська національно-політична думка була в той час ще в стані такого великого занепаду, що сам Драгоманів мусів більше витратити енергії на пропаганду загальних російських революційних ідей, ніж на українську справу (пригадаймо цілий ряд його політичних брошур російською мовою на загальні російські теми, а також редагування ним російською мовою журналу «Вольное Слово» в Женеві).

Тим то Драгоманів, як син свого віку, ще не міг нам дати ясно-сформульованої ідеї української незалежної держави. За тих обставин, в яких Драгоманову довелося працювати, він міг лише п і д г о т у в а т и г р у н т для цього: зсунути з мертвої точки аполітичний напрям тодішнього українства і штовхнути українську молодь до створення своїх українських активних політичних організацій. Це Драгоманову вдалося зробити, і в цім його велика заслуга.

Історія розвитку Револуційної Української Партії — це одна з найяскравіших ілюстрацій того стану занепаду, в якому все ще й після Драгоманова залишається українська нац. — політична думка на Наддніпрянській Україні. Українська політично настроєна молодь до певної міри самотужки взялася тепер, після смерти Драгоманова, за те, щоб вивести

українську справу на ширший, політичний шлях боротьби за волю України. Але знову, як і колись за Кирило-Методіївського Братства, а потім за Драгоманова, найбільшою перешкодою для політичної організації був царський режим. Окрім того, слабкі українські сили не могли конкурувати з діяльністю та впливом російських революційних організацій, що провадили свою працю також на Україні. Тому ці спроби все ще спиняються на півдорозі, і революція 1917 р. застає національно-політичний світогляд цих зародків нової української провідної верстви ще остаточно не сформованим і не скристалізованим.

РУП винесла український рух із душних кабінетів старих українофілів на широку вулицю. Але молодь РУП все ще лишається під сильним впливом російської культури та виховання, російських політичних ідеологій, способу політичного думання і т.д. Тому боротьба між цими загально-російськими чи територіяльними впливами і намаганнями революційно настреної української молоді організуватися в свою окрему українську політичну силу починається вже в перші роки існування РУП. Нарешті після деякої ідеологічної еволюції партії від неї відходить значна частина її активніших членів до загально-російських революційних організацій на Україні.

Це був час, коли в російському суспільстві під впливом ідей т. зв. «західників», що бачили світло лише в Зах. Європі, панувало надмірне захоплення всім, що йшло із Заходу. Саме слово «європеець», «європейський» було в великій пошані. Це захоплення всім європейським було таке сильне у всіх колах російського суспільства, зокрема в соціалістичних, що іноді політичні партії царської Росії зовсім безкритично брали з Зах. Європи зразки для своєї ідеології і організації. Наприклад, у вступі до програми російської соціал-демократії просто було зазначено, що партія бере в основу своєї теорії і практики програму німецької соціал-демократії, що була вироблена на з'їзді в Ерфурті.

По мірі зросту в Росії робітничого руху партія російських соціал-демократів, збудована на «європейських» заса-

дах, чим далі набирала все більшого впливу і значіння. Як колись в 70-х роках всі головні революційні рухи в Росії проходили під знаком революційного народництва, так тепер особливо популярним і приваблюючим стає рух соціал-демократичний. В протилежність до революційного народництва цей рух в своїх програмових домаганнях виходив із загальних тенденцій господарського і суспільного розвитку, а не з абстрактної віри в якийсь «окреми́й шлях» розвитку соціалізму в Росії. Тому в зв'язку з розвитком промисловости й робітничої класи соціал-демократичний рух також на Україні знаходить сприятливий ґрунт для свого поширення.

РУП, — що повстала як революційна організація без виразної програми, об'єднавши в собі молодь різних напрямків, — швидко переживає внутрішню еволюцію в напрямі перетворення в соціал-демократичну організацію.*) Під впливом цієї еволюції з партії виходить спочатку національно-демократична частина через своє невдоволення «соціалізом» партії; друга частина, що співчувала революційному народництву, прилучається до місцевих організацій російських соціалістів-революціонерів; нарешті частина членів переходить до українських радикальних елементів, що пізніше зливаються з демократами в одну радикально-демократичну партію.

По виступленні всіх цих груп діяльність РУП набирає виразно соціал-демократичного характеру. Та цим еволюція РУП не кінчається. В кінці 1904 р. партія скликає свій 2-й з'їзд, щоб формулювати остаточно свою програму. Але через

---

*) О. Гермайзе в своїй згаданій книзі (стор. 37-9) наводить факти, що свідчать про ідейну еволюцію української молоді 90-х років від драгоманівства до марксизму або точніше від народництва через драгоманівство до марксизму. Так, напр., старі драгоманівці, Б. Кістяковський, К. Арабажин та інші, стають потім марксистами, хоч сам Драгоманів ставився до Марксової теорії історичного матеріалізму не прихильно.

розходження в питаннях національної програми з'їзд розколюється на дві частини: більша частина членів під проводом Миколи Порша продовжує існувати далі, прийнявши назву Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії (скорочено УСРДП), з програмовим постулатом національно-територіальної автономії України, а меншість під проводом М. Меленевського організується в т. зв. «Спілку» (український соц.-демократичний союз), що як частина російської соц.-демократичної партії мала своїм завданням «організацію пролетаріату, що розмовляє по-українському», без жадного програмового домагання якихбудь автономних прав для українського народу.*)

Чому дійшло до розколу РУП? Очевидно не тому тільки, що провідники цієї партії підпали під ідеологічний вплив російських соціал-демократів. Культурні та ідеологічні впливи сильніших, пануючих націй на нації поневолені — це явище загально відоме з історії багатьох поневолених народів. Напр., свого часу чеський політик Масарик з приводу впливу німецької культури й німецьких політичних ідеологій на розвиток чеської національної думки в своїй книзі «Чеське питання» писав: «Наші робітники в такій же мірі залежні від німецьких соціал-демократичних ідей, як наші будителі

---

*) Майже одночасно з розколом РУП приходять до об'єднання Демократичної і Радикальної партій в одну Українську Радикально-Демократичну Партію, теж з програмою національно-територіальної автономії України. Але вже в р. 1907 ця партія перестає існувати і замість неї у вересні 1908 р. повстає «Товариство Українських Поступовців» (ТУП), що об'єднує поміркованіші елементи української інтелігенції. Своїм нахилом до культуриництва ТУП нагадує старі «Громади», але під впливом революції 1905 р. вже не цурається політики: бере участь у виборах до Російської Державної Думи й видає українську політичну пресу (щоденник «Рада» в Києві, тижневик «Украинский Вестник» російською мовою в Петербурзі та ін).

від німецької освіченої філософії, і з тих самих культурних і географічних причин. Чим Гердер був для перших будителів, тим є Маркс для наших робітничих провідників.»

Не дивно, що й піонери українського національно-політичного відродження, починаючи від Кирило-методіївських братчиків, потім Драгоманова і кінчаючи тепер провідниками РУП, наслідком майже 200-літнього перебування України в межах «Єдиної Росії», не могли уникнути впливу російських політичних ідеологій. Треба було тільки запозичену ідею й форму виповнити своїм власним українським змістом відповідно до тих конкретних відносин, що в той час існували на Україні. Замість цього частина членів РУП, через свою малу національну свідомість, зовсім кидає свою українську організацію через інше розуміння українських завдань в майбутній російській революції. Саме тоді Росія находилась напередодні революції 1905 року.

Слід зазначити, що РУП як організація, хоч складалася з молоді, революційно настроєної, але весь час аж до свого 2-го з'їзду жила без точно сформульованої програми. Єдиним документом, в якому ніби намічалася в загальних рисах національна програма партії, це була відома книжка «Самостійна Україна», написана М. Міхновським і видана як перша брошура РУП. Але почавши свою видавничу діяльність цією книжкою, РУП в своїх дальших виданнях не пропагує ідеї самостійності. Це показує, до якої міри ідея державної незалежності України в той час ще не відповідала відносинам і настроям на Україні й не надавалася для її ширшої пропаганди.

Це був час (перед вибухом першої російської революції 1905 р.), коли в поступових колах Росії панував погляд, що необхідно зосередити всі революційні сили для знищення насамперед самодержавного режиму. Всі інші завдання відсувалися на другий плян, як менш актуальні. Вважалося, що в демократичній Росії настануть кращі умови життя для всіх народів, що входили до складу Російської імперії. Тому й серед української революційно настроєної молоді був поши-

рений погляд, що, мовляв, треба нам спочатку здобути для Російської держави волю політичну й соціально, а там національне питання вирішиться «автоматично». Наслідком таких настроїв вже перед скликанням 2-го з'їзду РУП в рядах партії намітилося дві групи: одна стояла за самостійне існування партії з гаслом національного самовизначення України, а друга — в інтересах «єдності всіх революційних сил Росії» була за з'єднання РУП з російською соціал-демократичною партією.

* Коли на з'їзді партії через це стався розкол, то ця друга група в своїй відозві оголосила своїх бувших товаришів «буржуазними радикалами», а себе «пролетарськими елементами РУП». «Свідомі пролетарські елементи РУП — говорилося в цій відозві — постановили відокремитися від цієї партії і зробити початок організованню українського пролетаріату, звертаючи течії його руху в спільну могутню річку пролетарського руху всієї Росії.»

Вони вирішили, що справу визволення України рішатиме не національний момент, а момент загально-політичний і соціальний. Тому, на їх думку, треба було в першу чергу подбати про те, щоб селянина й сільського робітника зробити політично свідомим. «Турбуватися ж про те, — як писав пізніше про це О. Скоропис-Йолтуховський, один з активних діячів «Спілки»; — чи українська політична маса буде національною чи ні, не приходитьсья. Аби вона була політично й соціально свідомою, а українською вона не може не бути».*)

Як бачимо, українська національна свідомість була в той час навіть серед активніших українців ще дуже мало розвинута. Українська національна течія в загальному громадському житті пливла дуже маленьким, ледве помітним струмочком.***) Тому активніші, але ще мало свідомі українські

---

*) Див. «Наш Голос», Львів 1911, ч. 11-12.

**) Яскравим показником загального культурно-національного стану українського суспільства в рр. 1905-1914 є той

елементи легко переходили до загально-російських організацій, що визначалися незрівняно більшим розмахом діяльності і впливом на маси. Українська ідея в цей час ще не мислилась як щось цілком ясне й безсумнівне. Навпаки, цю ідею доводилось пропагувати, її потребу доказувати, спираючись на вимоги сучасного життя, а не на традиції майже забутого давнього минулого.

Ось, наприклад, як було умотивоване домагання автономії України в програмі українських соціал — демократів, що була ухвалена на з'їзді цієї партії в 1906 році: «Маючи на увазі, що процес економічної централізації являється лише однією стороною економічної еволюції, другою ж стороною її є економічна децентралізація, що тягне за собою децентралізацію політичну; що форми політичні пристосовуються до індивідуальних, економічних, побутових, психологічних і культурних обставин кожної нації; що демократизація державного ладу вимагає децентралізації законодавства, адміністрації й судівництва; що в інтересах усунення національного гніту потрібно передання усіх тих справ, в котрих виявляється національний гніт, в руки представницького зібрання національно-територіальної одиниці, — 2-й черговий з'їзд УСДРП приймає в свою програму постулат автономії України з окремим соймом, законодавчим в тих справах, які торкаються лише народу, що мешкає на території України».

Як бачимо, в цій постанові домагання автономії України мотивовано виключно інтересами господарського й культурно-національного розвитку українського народу.

Так само М. Грушевський, розвиваючи це саме домагання нац.-територіальної автономії України, писав у петербурзькому «Українському Вестнику» з червня 1906 року: «Національне питання повинно рішатися не на основі археологічних джерел, принципів давности або штучно утворених умов

Факт, що єдиний тодішній український щоденник, київська «Рада», мала всього коло 3.000 предплатників на 40 мільйонів української людности!

переваги, а на реальних фактах сучасного і в душі справжнього демократизму, в інтересах народних мас, що населяють області і території. Тому і при вирішенні українського питання ми будемо виходити не з «історичних прав», якими є акт добровільного прилучення України до Росії, що утворив відносини персональної унії між ними і був насильно скасований російським правительством всупереч ясно висловленим бажанням і протестам українського народу.

«Ми виходимо насамперед із того факту, що український народ, який в числі понад 25 мільйонів займає в Росії суцільну територію з ясно виявленими етнографічними рисами, історично утвореними особливостями свого приватного й суспільного побуту, складом економічних відносин, культурними й суспільними традиціями являє цілком означену етнографічно й національно індивідуальність, що в новім устрої демократичної Росії повинна знайти сприятливі умови для свого культурного й суспільного розвитку і національного самоозначення.

І далі: «Вірні заповітам українського визвольного руху, що висунув федеративний принцип, як основу майбутнього впорядкування відносин політичних і національних, і що незмінно переводив його, починаючи від т. зв. Кирило-Методіївського Братства, — ми визнаємо федеративні форми за найбільш досконалий спосіб сполучення державного союзу з інтересами вільного й незатримованого розвитку національного життя, але в сучасному настоюємо на здійсненні принципу національно-територіальної автономії, як одної з основ державного устрою».

Якщо ми порівняємо ці заяви українських політичних організацій і визначніших українських діячів з доби перед революцією 1917р. з деклараціями і програмами інших поневолених народів тих часів, то кидається в очі велика різниця між націями історичними, тобто державними, і тодішнім станом української «неісторичної» нації. Наприклад, поляки всіх напрямків завжди ставили своїм завданням відновити польську державу і то навіть в границях історичних, з

Литвою і Україною. Так само ірландські революціонери в боротьбі проти Англії підчеркували свій традиційний зв'язок з їх предками, що боролися за державну незалежність Ірландії тисячу літ. У нас недостача національної свідомости, що була затемнена російською школою й вихованням, привела до того, що цей зв'язок з історичною традицією (навіть у істориків!) втратився. В кожному разі українська національно-політична думка й після першої російської революції 1905 р. спиняється на півдорозі і дальший розвиток її знову затримується. Це був час, коли після «революційної весни» 1905 р. чорні хмари царської реакції знову налягли, і діяльність українських партій вже за кілька років перед вибухом революції 1917 року майже зовсім припиняється.

За таких умов остаточне сформулювання ідеї української державної незалежности стало можливим лише після упадку царського режиму, коли під впливом великої революції 1917 року на Україні почався масовий національно-визвольний рух. До того часу вся доба, починаючи від Драгоманова аж до революції 1917 року, — це б у в е р е х о д о в и й е т а п від культурницької до політичної фази в розвитку нашого відродження. Тільки з вибухом революції 1917 року Україна вступає в добу остаточного сформулювання українського національного ідеалу. Навіть там, де існували конституційні умови життя, як в Австрії, українці наслідком довгої попередньої неволі були остільки слабкі, що не спромоглися як слід використати цього свого становища. Лише після вибуху революції в Австро-Угорщині восени 1918 р. західньо-українські землі прилучаються до ідеї української державної незалежности, яку в січні того року проголосила Українська Центральна Рада в Києві. До того часу українські провідники в Галичині стояли за національно — територіальну автономію в межах Австро-Угорщини.

5. Слабкість українських сил і віра в «демократичну» Росію.

Доба українського відродження своїми загальними умовами до певної міри нагадує всю попередню історію нашого народу, починаючи від часів старої Київської держави й кінчаючи добою козаччини. Різниця між минулою історією України й добою відродження лише та, що там розвиток українського народу затримується сусідством з степом, безнастанними наїздами кочових орд, а тут справу українського відродження систематично гальмує «єдиновірна» деспотична Москва.

Звичайно, якби великі ідеї свободи й рівності, під впливом яких почалася доба українського відродження, спричинилися до демократизації царської Росії, як це сталося в багатьох країнах Зах. Європи, то український народ швидко прокинувся б політично й національно, і український рух незабаром набрав би масового, всенароднього характеру. А так, коли великі ідеї свободи, принесені з Заходу, залишалися тільки ідеями, і Наддніпрянська Україна аж до революції 1917 р. не мала ні своїх шкіл, ні вільного друкованого слова, то чи ж могли діячі українського відродження зробити більше того, що вони зробили?

Є історичним фактом: національно-політичне відродження України могло відбуватися швидким темпом лише в умовах зміни внутрішнього режиму тодішньої царської імперії. Це було ясно для кожного українця. І ось на цій тлі серед українського суспільства на Наддніпрянській Україні виростає віра в майбутню демократичну Росію. Панував погляд, що в демократичній російській державі настануть кращі умови для відродження українського народу, і ці умови треба використати для всебічного піднесення наших національних сил. Ця віра в нову, конституційну Росію була загальна. «За сьогоднішніх обставин — писав, напр., Донцов у 1913 році — перед Росією стелиться одна дорога: дорога повільної

еволюції в сторону конституціоналізму, дорога, що нею йшла Австрія від 1848-1866 років».*)

Звичайно, тепер, на певній історичній віддалі від тої доби, тому самому Донцову легко говорити, що, мовляв, то була наївна й безпідставна віра в Росію, з її старими традиціями централізму та московського шовінізму. Але тоді він думав інакше. Та й хто з свідоміших українців міг тоді вірити, що з народом темним, несвідомим і неорганізованим, без розвиненої і належно підготованої провідної верстви, можна братися за створення своєї незалежної української держави?

Свого часу Масарик про значіння конституційних умов життя в колишній австрійській державі для чеського відродження писав: «Наш народ має в конституціоналізмі, хоч би й недосконалому, стільки свободи, що нема причин для насильницької тактики».

І далі: «Знаємо, що своєї самостійности не здобудемо відразу, тому будемо старатися перебудувати австрійську державу так, щоб вона була нам сприятлива національно й політично».**)

Приблизно такими думками жило також українське суспільство на Наддніпрянській Україні в добу перед революцією 1917 року. Був загальний погляд, що єдиний реальний шлях для нормального відродження українського народу — це шлях підготовного розвитку наших національних сил в умовах реформованої Росії. І коли б після вибуху революції 1917 р. в Росії знайшлися демократичні сили, що не дозволили б большевикам захопити владу в свої руки, то можна з певністю сказати, що проблема державної незалежності України була б поставлена, раніше чи пізніше, на порядок денний тільки в залежності від умов життя в новій, пореволюційній Росії.

---

*) Д. Донцов: Сучасне політ. положення нації.

**) Див. Т. G. Masaryk: „Česká otázka“, Praha 1894, стор. 144 і празький часопис «Час» з 18. травня 1909.

Та сталося так, що з вибухом революції 1917 р. Україна, разом з усією Росією, проти всяких сподіванок демократичних провідників, опинилася в становищі, яке продиктувало їй зовсім інший, «прискорений» — і тому багатий на катастрофи — шлях дальшого розвитку.

VII.

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 РОКУ.

Історична трансформація завжди відбувалася в містах. Бо селяни найбільш консервативна маса.

Н. Карсєв.

1. Чому большевики прийшли до влади в Росії?

Російська революція 1917 р. — одна з останніх т. зв. буржуазних революцій в Європі. В багатьох країнах Зах. Європи вже в кінці 18-го і в першій половині 19-го століття знищено абсолютистичний лад і заведено демократичний устрій. В Росії лише в лютому 1917 р. революція повалила царський режим. Так російська революція порівняно з революціями зах.-європейських країн запізнилася майже на ціле століття. Це мало великий, майже рішальний вплив на розвиток революції і на дальший хід визвольних змагань поневолених народів колишньої царської імперії.

Як я вже зазначав, в Росії, через особливі умови її історичного розвитку, не утворилося скількибудь сильної середньої верстви, т. зв. третього стану, тобто дрібних купців і промисловців, що в зах.-європейських революціях свого часу відіграли головну провідну ролю. Замість цієї верстви, починаючи від 60-х років 19-го століття, в Росії під впливом зах.-європейського економічного розвитку швидким темпом розвивається велика капіталістична промисловість. Рівночасно з цим зростає робітнича верства. Вже в кінці 19-го століття велика промисловість в Росії стає більш зконцентрована, ніж на Заході. Рівночасно робітництво, використовуючи досвід попередньої революційної боротьби в західних країнах, стає одною з найбільш революційних сил в Європі

й цілому світі. Все це утворило зовсім відмінні умови для розвитку російської революції в порівнянні з колишніми революціями в Зах. Європі.

Наслідком запізненого історичного розвитку Росії сталося так, що російська буржуазія не встигла повалити царизму до того часу, як робітництво перетворилося в досить розвинену, самостійну силу.

Коли в 1903 р. на 2-му з'їзді російських соціал-демократів дійшло до розколу цієї партії на большевиків і меншевиків, то партія большевиків, під провозом Леніна, починає (від 1905 року) провадити свою боротьбу проти самодержавства під гаслом «демократичної диктатури пролетаріату, й селянства». Але провідники майже всіх інших російських політичних партій, зокрема російські соціал-демократи — меншевики, були тої думки, що російська революція, як і попередні революції в Зах. Європі, буде мати буржуазний характер. Вони вважали, що по знищенні царської влади в Росії прийде до встановлення конституційного або республікансько-парляментарного режиму. Цей погляд поділяли й українські провідники. Ніхто тоді не передбачав, що до влади прийдуть большевики. Наприклад, російські соц.-демократи — меншовики були так переконані в передчасності й неможливості соціалістичного перевороту в тодішній Росії, що деякий час вони навіть відмовлялись посилати своїх представників до Тимчасового Російського Правительства, що утворилося після вибуху революції. Меншевики казали, що, мовляв, в буржуазній революції має бути й провід буржуазний.*)

---

*) Особливо тодішній теоретик російських соціалдемократів, Г. Плеханов, вів непримирну боротьбу проти того погляду большевиків, що, мовляв, можна зробити буржуазну революцію без буржуазії. Але Ленін вважав, що «російська буржуазія вже нездібна керувати своєю власною революцією, а тому довести демократичну революцію до кінця може тільки пролетаріат в тісному союзі з селянством.»

Але російські меншевики, як і інші російські політичні групи, що не вірили в можливість соціального перевороту в Росії, помилилися в оцінці тих суспільних сил, що діяли в революції: вони переоцінили силу середніх верств російського суспільства, вважаючи, що ці верстви спинять розвиток революції на стадії встановлення буржуазно-демократичного устрою, і навпаки, недооцінили сил промислового робітництва та спролетаризованого селянства. Тому, після піврічних невдалих спроб Тимчасового Правительства опанувати революційну ситуацію, владу захопили большевики. Большевики від самого початку революції послідовно готувалися до як найрадикальнішого перевороту за допомогою робітництва й революційно настроєного селянства.

Большевики перемогли в 1917 році не своєю силою, а слабкістю своїх політичних противників. В російському суспільстві не знайшлося сильних верств, що по поваленні царського абсолютизму могли б стати основою для закріплення нового, демократичного ладу. В протилежність до Західної Європи, в Росії, як уже сказано були слабо розвинуті середні суспільні верстви — т. зв. дрібна буржуазія. Сама російська інтелігенція, що мала провід в партіях, не мала політичного досвіду. Самодержавна влада не допускала опозиційно настроєної інтелігенції до державного управління й до практичної політичної роботи. Взагалі середні верстви в Росії, внаслідок своєрідних умов розвитку російських міст, ніколи не визначалися ні своєю організованістю, ні своїм політичним впливом. «В Росії — писав свого часу М. Туган-Барановський — не було жадної іншої розвиненої промисловости, крім капіталістичної, і не було заможної й численної кляси дрібних купців і промисловців, тобто не було розвиненої дрібної буржуазії. Тому російський капіталізм, не зустрічаючи жадного опору, вилився в форми, до яких ще не дійшли країни, що стоять далеко попереду Росії . . . Російська імперія стала країною соціальних протилежностей — дрібної сільської й дуже великої фабричної промисловости, напівжебрацької на-

родньої маси й нечисленних, але багатих та впливових капіталістів».

І далі: «Незначне поширення в Росії дрібної буржуазії визначило й характер російського суспільного розвитку за останні роки. На Заході дрібна буржуазія є надзвичайно впливовою суспільною клясою і безпосередньо зливається з одного боку з робітничими масами, а з другого — з людьми розумової праці. В Росії, навпаки, кляса дрібної буржуазії не грає майже ніякої суспільної ролі. Ось через що російська революція 1917 року набула такого руйницького характеру, і російська держава з країни необмеженого панування монарха перетворилася, без жадних попередніх щаблів, у соціяльну республіку». (М. Туган-Барановський. Політична економія. Прага 1927).

Треба одначе зазначити, що, крім слабости середніх верств російського суспільства, головним чином тодішні воєнні обставини надзвичайно допомогли більшовикам захопити владу. Революція 1917 року вибухла в той час, коли вже третій рік тяглася перша світова війна. Тому серед населення панували противоєнні настрої: ніхто не хотів війни. Народні маси були до краю втомлені війною, а крім того розчаровані затуванням земельної реформи Тимчасовим Російським Правительством. Використовуючи ці настрої, більшовики зручно провадили свою пропаганду в тому дусі, що, мовляв, Тимчасове Правительство не дасть селянам землі, що воно хоче продовжувати війну проти Австрії та Німеччини і т. д. Більшовики обіцяли темним масам все, але насамперед негайний мир і землю й цим на якийсь час потягнули за собою не тільки значні маси селян і робітників, але й війсьکو, яке не хотіло воювати й рвалося додому. Все це допомогло більшовикам, спираючись на воєнну силу, захопити владу в свої руки, бо серед робітників в той час більшовики ще не мали переважаючого впливу. Особливо на Україні майже всюди серед робітників панували протибільшовицькі настрої.

Політичні провідники в Росії й після захоплення влади більшовиками довгий час були тої думки, що більшовицька

влада не довговічна. Уважалось, що Росія-країна молодого й мало розвиненого капіталізму, а тому революційний переворот тут не може піти далі встановлення тих форм державного устрою, на яких спинились свого часу революції в Зах. Європі. Але ці пророкування не справдилися. Відсутність розвинених середніх верств в російському суспільстві дала большевикам змогу йти від одної перемоги до другої. Тому хоч большевицька диктатура викликала в роках 1917-21 значний спротив (Денікін, Колчак, Юденіч, Врангель та інші т. зв. «білі» російські армії), але цей спротив показав себе за слабим, щоб подолати большевиків.

Більше того: своєю реакційною політикою «білі» російські армії лише зміцняли в революційно настроєних масах симпатії до большевиків. Помогло большевикам удержати владу ще й те, що вони фактично залишилися при старій «візантійсько-турецькій» системі царської Росії. Цей лад давав Москві найбільшу концентрацію воєнних сил і матеріяльних засобів. Військо й фінанси, як ми бачили, були предметом головної уваги старого царського правительства. На військову справу витрачалась більша частина державних засобів, на все інше залишалися незначні рештки. Так само в Советській Росії військо й фінанси займають всю увагу большевицького уряду, а населення з його культурними та іншими потребами — це тільки «сирий матеріял», яким диктатура безоглядно «господарює». З цією диктаторською системою, що позбавляє населення якоїбудь ініціативи та самоорганізації, большевики панують досі.

За таких умов український народ, скалічений попередньою неволею та ще в дуже несприятливих міжнародніх обставинах, після кривавої боротьби опинився під владою російських большевиків.

2. Українські політичні сили на початку революції 1917 р.

Український рух після вибуху революції відразу наразився на великі труднощі через загальну слабкість та невідгото-

ваність українських сил. Про це я дав факти в моїй книзі «Україна в огні й бурі революції.» Тут наведу лише деякі дані для загального освітлення відносин на Україні перед і на початку революції 1917 року.

Перед революцією на Україні були тільки дві українські політичні організації: Українська Соц. — Демократична Робітнича Партія (УСДРП) і Товариство Українських Поступовців (ТУП), що об'єднувало поміркованіші елементи української інтелігенції. Були поодинокі групи соц.-рев. напрямку, але Партія Українських Соціалістів-Революціонерів утворилася аж в березні 1917 року.

Про стан цих організацій перед вибухом революції писав Д. Антонович, один із основників Революційної Української Партії і активний член Української Центральної Ради: «Коли після революції 1905 р. прийшла майже десятилітня реакція, царський уряд завдав дуже тяжкі удари всім крайнім лівим, революційним і соціалістичним організаціям. Одних вислали, другі самі мусли емігрувати, треті відійшли від революційної праці, почувавши, що хвиля революції йде на спад, в кожному разі з розкинутих по всій Україні в 1905 р. революційних гуртків, організацій, комітетів залишилися самі недобитки і ті поховалися по щілинах в атмосфері, перенасиченій провокаторами та шпигунами. Соц.-демократи навіть не мали Центрального Комітету, і організації цієї досить сильно колись розвиненої партії власне в часі війни ниділи, погубивши зв'язки одна з другою, без загального проводу. Але по різних фабриках, поховавшись і майже нічим себе не виявляючи, жевріли останні зв'язки старих робітничих організацій».

І далі про ТУП: «Тяжко в коротких словах накреслити фізіономію ТУП-а. Це була розгалужена на Україні і в Петербурзі організація української інтелігенції. Це був цвіт нації. Це були люди чесні, ідейні, шляхетні. Це були люди, з якими дуже приємно було мати персональні справи. Але організація цих людей була зовсім відірвана від селянських та робітничих мас і не мала з ними спільної мови. Це була

організація добра просвітянська для мирного часу, але зовсім безпомічна і невідготована політична; ця велика організація і одного чоловіка не могла виставити як бесідника на віче, на вулицю, де був горячковий попит на бесідників, на агітаторів. Промовляти на вулиці, це для них була нестерпна демагогія. Щоб роз'яснити, що собою уявляє ТУП, найкраще прочитати п'ять досі видрукуваних книжок спогадів Є. Чикаленка і три томи спогадів О. Лотоцького, цих найкращих представників своєї організації, цих заслужених, відданих Україні людей, яких не можна не поважати. Але вчитуючись і вирисовуючи з їхніх книг їх програму, якій вони присвятили все своє життя, не можна не признати, що це найтрагічніші книги української літератури» (Львівське «Діло» з 27. березня 1937).

Деякі несоціялістичні українські групи незабаром, під впливом революції, прийняли до своїх програм соціялістичні домагання й навіть перейменували себе на соціялістичні. Так, влітку 1917 р. Товариство Українських Поступовців переіменовується на «Партію Українських Соціялістів — Федералістів», а члени колишньої націоналістичної Української Народньої Партії утворюють свою організацію під назвою «Українська Партія Самостійників — Соціялістів». Але звичайно це не могло змінити попереднього характеру цих партій. Д. Антонович в своїх спогадах пише, що коли після вибуху революції у Києві організувалася Українська Центральна Рада, то зараз же після перших установчих зборів «Є. Чикаленко і всі інші відпоручники ТУП-а, почувавши відразу до «демагогії», перестали ходити на зібрання Центральної Ради; хоч ТУПові уділено в Ц. Раді п'ять місць, але він їх зовсім на використовував, так що в Ц. Раді його не було аж до Національного Конгресу».*)

---

*) В. Липинський в своїй книзі «Листи до братів-хліборобів» нарікає на українських соціялістів, ніби вони не пу-скали представників правих українських груп до Центральної Ради і взагалі ставилися до них вороже. З наведених

Само собою, люди, що, крім своїх поміркованих поглядів, ще й узагалі не мали нахилу до політики й цуралися політичних виступів перед ширшою масою, не могли зайняти провідного становища в час революції. Вплив несоціялістичних українських партій в порівнянні з партіями соціялістичними був дійсно дуже незначний в народніх масах.

Не дивно, що в таких умовах провідна роля українських соціялістів стала історичною необхідністю. Не слід забувати, що революція 1917 р. — це був рух у першу чергу суспільно-політичний, що по цілій колишній Російській імперії намагався встановити новий, республіканський режим замість царського. Національно українські маси почали активізуватися лише поволі й то головню під впливом діяльності Центральної Ради. Правда, вже з перших днів революції революційний рух на Україні, під час різних маніфестацій, почав набирати забарвлення національного, українського, але не вважаючи на це, момент соціяльний ввесь час грав величезну, рішальну ролю в настроях українських мас. Гасла «земля й воля», «демократична республіка», «вся влада народові» панували над всіми іншими. З кличами недемократичними й несоціялістичними не можна було показатись між люди.

слів Антоновича видно, що праві українські діячі самі уникали активної участі в тодішньому політичному життю. Але само собою, українські соціялісти не могли не виступати проти правих українських груп в тих випадках, коли вони своєю консервативною політикою, зокрема в справах суспільно-господарських реформ, фактично гальмували боротьбу з поширенням большевицьких впливів на Україні.

Праві групи не бачили, що самими національними кличами не можна у нас повести народні маси на боротьбу, не розуміли, що, крім кличів національних, потрібна певна соціяльна програма для задоволення господарських інтересів широких мас народу.

Нічого дивного, що за таких обставин ні одна українська несоціалістична партія не могла виконати тої конструктивно — освідомлюючої загально-національної праці, яку виконали партії соціалістичні. При могутній пропаганді, яку провадили на Україні російські соціалістичні партії всіх напрямків, з українських партій лише українські соціалісти могли успішно боротися проти російських впливів на українські маси. Наприклад, перед революцією російські соц.-революціонери та соц.-демократи (як меншевики, так і большевики) мали великий вплив серед українського селянства та робітництва, але вже в листопаді 1917 р., при виборах до Всеросійських Установчих Зборів, блок українських соц.-демократів і соц.-революціонерів, разом з Селянською Спілкою, дістав по цілій Україні коло трьох четвертин голосів, а в грудні того ж року, при виборах до Українських Установчих Зборів, по тих районах України, де ці вибори відбулися, за українські списки подано коло 90⁰/₀ всіх голосів. Також масові протибольшевицькі повстання в 1919 році й пізніше, як відомо, провадилися переважно під проводом українських соціалістів. Сам тодішній командуючий большевицькою армією на Україні, Антонов-Овсієнко, в своїх споминах стверджує, що масові протибольшевицькі повстання на Україні в першій половині 1919 р. були ділом не тих чи інших військових організацій, а головно справою українських соціалістичних партій.

Але сил українських соціалістів було замало для того, щоб побороти російських большевиків. Як сказано, партію українських соц.-демократів революція застала дуже зруйнованою, а партія українських соц. — революціонерів організувалася лише після вибуху революції.

3. Українська національно-політична свідомість і большевицька Москва.

Недостача власних українських сил — національно свідомих і належно підготованих — це була головна причина не-

успіху української визвольної боротьби часів революції. Як і за часів Б. Хмельницького, Україна не спромоглася відразу стати до творення своєї власної, незалежної держави. І це зрозуміло. Люди, що вирости й виховалися під впливом російського культурного й політичного життя і добре знали, до якого великого національного занепаду доведено український народ під московським пануванням, очевидно, не могли й думати про те, щоб відразу взятися за творення самостійної української держави. Перед очима українських провідників стояв приклад Австрії, де конституційний лад, при всіх його недостаках, всетаки давав народам, що входили до її складу, як чехи, поляки, українці та інші, певну змогу національного розвитку та виховання. Тому після вибуху революції загально вважалося (про це навіть не дискутувалося), що Україна для відродження та зміцнення своїх національних сил мусить на деякий час залишатися в межах нової, пореволюційної Росії як її автономна частина. Разом з іншими поневоленими народами колишньої Росії*) українці вірили, що московський народ після знищення самодержавного режиму в своїй державній політиці відійде від московської традиційної політики «збирання земель» і не перешкоджатиме цим народам самим порядкувати своїм життям.

Українські провідники бути того погляду, що негайне проголошення самостійности кинуло б Україну в нерівну боротьбу з Москвою й відразу поставило б ще слабій українській рух під небезпеку репресій з боку російської влади, що тоді ще міцно трималася на Україні. Цей погляд поділяли й ті українці, що вважали себе за непримиренних самостійників. Д. Антонович в своїх споминах пише про свою зустріч з

---

*) Як відомо, в кінці вересня 1917 р., незадовго перед большевицьким переворотом в Московщині, з ініціативи Укр. Центр. Ради в Києві відбувся «з'їзд народів Росії» з участю представників майже всіх поневолених народів кол. царської імперії. Цей з'їзд висловився за перебудову Росії на демократичну федеративну республіку.

провідником партії самостійників-соціалістів М. Міхновським на початку революції, коли була вже організована Українська Центральна Рада. Антонович вів розмову з Міхновським про тактику Центр. Ради в національній справі. В розмові з Антоновичем Міхновський сказав, що він «благає не підіймати в цей час питання про самостійну Україну, інакше — казав він — московське громадянство нас знищить без останку, бо ж боротьба з цими кадетами (російська конституційно — демократична партія — І. М.) — казав Міхновський — тяжча, ніж була з царським урядом» (Львівське «Діло» з 29 березня 1937). Є. Чикаленко в своїх споминах пише, що Міхновський у розмовах з ним висловлював ті самі думки.

Очевидна річ, що коли б українські провідники мали за собою національно свідомі та організовані сили, то напевне вже на початку революції вони заговорили б іншою мовою. А так, коли український народ являв собою ще майже сиру етнографічну масу, то українським провідникам доводилось витрачати час на те, щоб роз'яснити селянам і робітникам, «хто такі українці й чого вони хочуть».*) Нічого дивного, що Центральна Рада після своєї заяви в першому Універсалі, що «однині самі будемо творити наше життя», вже через три тижні, під натиском російської влади, мусіла відмовитися від «самочинного здійснення автономії України» до скликання Всеросійських Установчих Зборів. Ця заява була знаком великої слабости українського руху в той час.

Це був час, коли ще не скінчилася перша світова війна, і на Україні стояли великі маси російського війська, яке не лишило б від Центральної Ради й сліду, коли б вона спробувала проголосити відділення України від Росії в перших місяцях революції. Навіть Фінляндія, що мала й за царського уряду автономію, проголосила свою незалежність тільки 6. грудня 1917 року. Що ж говорити про Україну, з її

---

*) Це назва книжки М. Грушевського, виданої для поширення в народі в 1917 році.

несвідомою народньою масою, яка забула, «хто ми, що ми, чийх батьків»?

Та поки в Росії було Тимчасове (демократичне) Правитель-ство, національна свідомість під впливом революційних подій зростала, національні українські сили зміцнялися. Центральна Рада набувала авторитету в народніх масах і, не вважаючи на постійні перешкоди з боку Тимчасового Російського Правительства, все ще не тратила віри в можливість вирішення української справи в межах демокра-тичної Росії. Але становище різко змінилося, коли демокра-тичний уряд в Росії збанкрутував і до влади прийшли бо-льшевики.

Під впливом цих подій Центральна Рада міняє своє ста-новище супроти Росії. Спочатку вона в своєму III. Універ-салі проголошує Українську Народню Республіку як феде-ративно зв'язану з республіканською Росією і ще не зриває цілковито з Росією з боязні австро-німецької окупації в разі відірвання України від Росії. Центральна Рада міняє своє становище супроти Росії тільки після того, як большевики почали насильно окупувати Україну й московські війська під проводом Муравьова, підійшовши до Києва, стали його гро-мити бомбардуванням. Тільки тепер Центральна Рада ухва-лює свій IV. Універсал, в якому проголошує «самостійну, від нікого незалежну Українську Народню Республіку». Відомо, що національна свідомість набуває найбільшої сили та розгону лише тоді, коли поневолений народ буває приму-шений боронити себе перед агресивним наступом нації пануючої.

Так під натиском зовнішніх обставин проголошено повне відділення України від Росії. Ці зовнішні обставини своїм цинічним насильством над Україною зробили глибокий психо-логічний переворот в цілому попередньому наставленні укра-їнських провідників супроти Росії. Так, напр., голова Це-нтральної Ради, М. Грушевський, після жорстокого бомба-рдування Києва московськими відділами в січні 1918 р. писав у своїй статті «Кінець московської орієнтації», що в

українському наставленні супроти Москви наступила радикальна зміна. Грушевський указував, що український народ досі вірив у можливість свого розвитку в новій, демократичній Росії. Але після всього того, що сталося, він переконався, що з Росією, чи то реакційною, чи революційною, йому не по дорозі. Після бозоглядного насильства московських большевиків над українським народом, після жорстокого бомбардування української столиці військами советської Москви Україна мусить боротися за власну незалежну державу. Наші суспільно-політичні ідеали мають базуватися не на взірцях східного адсолютизму, а на засадах життя й розвитку культурної Європи, де насамперед шанується людська гідність. Україна і в своїй минулій історії все стояла культурно й політично ближче до Зах. Європи. Тому коли хочемо визволитися з-під чужонаціонального насильства, мусимо орієнтуватися на культурний Захід.

Далі в цій своїй статті Грушевський писав: «Я вважаю визволення від «песього обовязку» супроти Московщини надзвичайно важним і цінним. Роздумуючи над цим моментом я думаю, що недаремно пролилася кров тисяч розстріляних українських інтелігентів і молоді, коли вона принесла, чи закріпила духове визволення нашого народу від найтяжчого й найшкідливішого ярма, яке може бути: добровільно прийнятого духового чи морального закріпощення. Я скажу різко, але справжніми словами: це духове хлопство, холоуйство раба, якого так довго били по лиці, що не тільки забили в нім всяку людську гідність, але зробили прихильником неволі й холопства, його апологетом і понегіристом. Таким холопством вважаю ту вірність, ту служебність не за страх, а за совість, глибоку й непобориму, поколіннями виховану, яку українське громадянство виявляло, в одних частях менше, в інших більше супроти державних, культурних і національних інтересів Росії й великоруського народу».*)

---

*) М. Грушевський: На порозі нової України. Київ 1918, стор. 10.

Ці слова Грушевського характеризують дуже важливий, переломовий момент в історії української революції й цілого дальшого ходу українських визвольних змагань. Це була свого роду сповідь найвідповідальнішого провідника України перед самим собою й перед народом. Своєю історичною вагою і значінням вона може дорівнюватися заяві Б. Хмельницького, яку він зробив польським послам в зимі 1649 р. після свого урочистого візду в Київ. Дійсно, від часу насильного захоплення України більшовиками (на початку 1918 р.) починається нова доба в історії українського народу: це боротьба за повну державну незалежність.

4. Українська Народня Республіка після приходу московських більшовиків на Україну.

Більшевицький наступ на Україну знищив ілюзії українських провідників щодо можливостей «органічного» розвитку України в межах демократичної Росії. Він прискорив проголошення державної самостійности України.

Наступ большевицької Москви на Україну вимагав якнайбільшого напруження та концентрації українських сил. Тим часом ці сили, що й без того були слабі й мало організовані, під впливом большевицької пропаганди, розбиваються на два непримирні табори: свідоміші елементи йдуть на боротьбу проти більшовиків, а решта народніх мас — головно малосвідомі селяни та робітники лишаються або пасивні, або навіть стають по боці більшовиків. Причина: для них соціяльна справа більш зрозуміла й болюча, ніж справа національна.*)

---

*) Треба зазначити, що на Україні ні перед революцією, ні потім аж до приходу московських окупаційних військ ні яких большевицьких організацій не було. Большевизм, як продукт чисто російських відносин, що має свою «відправну точку» в деспотичних традиціях московської держави, не мав і не має на Україні ґрунту.

Як я вже сказав, в українським суспільстві в добу після втрати Україною своїх автономних прав поволі дуже завмерли історичні традиції. Це було також і в російському суспільстві, де панувало згідливе трактування минувшини Московської держави і Російської імперії.*) Для росіян це не було страшно, бо вони все одно мали свою великодержаву. Але в українським політичним житті недостача історичної традиції приносила немало шкоду, бо позбавляла наш рух важного морального чинника: чуття кривди, заподіяної нашому народові чужою владою в минулому. Це чуття у «історичних» народів викликає бажання боротися за свободу, вони покликаються на предків, що мали ту саму ідею — бути незалежними господарями на своїй землі. У нас на Україні через недостачу почуття історичної традиції після вибуху революції 1917 р. не тільки в народніх масах, але й серед деякої свідомішої інтелігенції став рішальну ролю грати момент соціяльний, а не національний: мовляв, вирішення соціяльних і господарських справ вирішить одночасно і проблеми національні.

Треба взяти на увагу також большевицьку демагогію, що проповідувала право всіх народів на «самоозначення аж до відокремлення і утворення власної держави»: ця демагогія паралізувала спротив чужим окупантам серед несвідомих мас і навіть большевизувала їх, робила їх байдужими до справи національного визволення. Большевизм перемагав як ідеологія «спільного кітла», з якого, мовляв, кожний народ дістане свою «порцію».

Тому коли советська Москва почала наступ на Україну, то під впливом большевицької пропаганди серед українців,

---

*) Тільки пізніше большевики для своєї політики повитягали з давньої давнини Івана Калиту, Івана Грозного, царя Петра I та інших творців Московської великодержави: так большевики знайшли свою дійсну історичну традицію і своїх попередників, замість Маркса та Енгельса, що були завзятими ворогами московського імперіялізму.

крім малосвідомих робітників і селян, також частина інтелігенції стала орієнтуватися на советську владу. Спочатку, в травні 1918 року, під впливом реакційної політики уряду гетьмана Скоропадського, від партії українських соціалістів — революціонерів відколюється ліве її крило (т. зв. «боротьбісти»), а в січні наступного року на з'їзді української соціал-демократичної партії відокремлюється фракція «незалежних українських соціал-демократів», що потім перетворюється в Українську Комуністичну Партію і в 1923 р. слідом за «боротьбістами» входить до складу Комуністичної Партії (більшовиків) України.

Цей конфлікт між моментом соціальним і національним червоною ниткою проходить через всю українську боротьбу протягом перших років революції. Тепер, після приходу на Україну більшовиків (що обіцяли темним масам все, аби повести їх за собою), він щодамі все більше розкладає, ослаблює й знесилює і без того ще молодий та незміцнілий український національний організм.

Роз'єднання українських сил через різне розуміння характеру та завдань революції на Україні почалося вже за часів Центральної Ради. Безоглядна диктатура поміщиків і капіталістів за влади Скоропадського затемнила національну свідомість українських мас і особливо загострила цю боротьбу між соціальним і національним на Україні. Українські робітники та селяни побачили, як так звана «українська гетьманська держава», що під її маскою виступали російські поміщики та капіталісти, гнобила трудящі маси України. Настрої мас, що були на початку 1918 р. ворожі до більшовизму, змінилися. Також частина українських провідників схилилася на бік більшовиків з їхніми привабними радикальними кличами. Сам голова Центральної Ради М. Грушевський, а потім і голова Директорії В. Винниченко пробують, щоб урятувати ситуацію, творити свої «радянські теорії», щоб удержати маси під українським національним прапором. Як колись за часів Хмельницького й Руїни на ґрунті соціальному роз'єдналося козацтво й ціле українське суспільство,

так тепер з тих же причин розкололася Україна в своїй боротьбі проти російських большевиків.

Все це дуже допомогло большевикам, коли вони почали наступ на Україну. Бо українці тепер билися між собою: прихильники большевиків ішли проти тих, що були ворогами советської влади і оборонцями національної незалежності. В порівнянні з українською владою російські большевики находились в далеко вигіднішому становищі. Вони мали велике число російської та різної чужонаціональної революційної інтелігенції, що стала до праці при советській владі. Большевики мали в своїх руках весь державний апарат старої Російської імперії, з її величезними воєнними, фінансовими та іншими матеріальними засобами. Вони мали в своєму розпорядженні цілий механізм одної з найбільших держав світу, тоді як українське правительтво мусіло із нічого творити свій державний апарат.

Але найбільше, що ставило Центральну Раду й потім Директорію в тяжке положення, це недостача своєї розвинутої інтелігенції. Довголітня московська неволя скалічила український нарід: знищила його нормальну соціяльну будову, підпорядковувала широкі українські маси культурним, господарським і політичним впливам російського суспільства, створила з українського народу сиру етнографічну масу несвідомих і неорганізованих робітників і селян. Русифікаційна політика царської Росії була причиною того, що міста на Україні, а з ними й всі вищі верстви українського суспільства, як і верхи українського робітництва, зденационалізувалися. За незначними винятками вони стали чужі, неукраїнські. Школи для української людности були тільки з російською мовою. Вся маса інтелігенції: урядовці, учителі, лікарі, адвокати і т. п. складалися переважно з росіян, жидів та помосковцених «малоросів».

Трагедія нашої боротьби в час революції 1917 року полягала в тому, що український рух спирався переважно на несвідоме українське село. Тому нам бракувало підготованої української інтелігенції як для політичної організації на-

родніх мас, так і для організації державного апарату. Україна, з її територіяльними просторами і неорганізованими та мало свідомими масами, для успішного ведення своєї визвольної боротьби потребувала таких численних кадрів підготованих людей у всіх ділянках національно-державного життя, що їх вона тоді ще і в тисячній частині не мала. Треба лише дивуватися відвазі, з якою та невеличка верства української інтелігенції та свідоміші групи українського робітництва та селянства підняли прапор боротьби за волю України і цей прапор з честю несли, жертвуючи своєю кров'ю і життям. Але цих сил «селянської» України було замало для остаточної перемоги над російськими більшовиками та «білою» російською армією Денікіна, що мали за собою насамперед змосквовщену міську людність на Україні.

Проблема л ю д е й була одною з найболючіших в українській боротьбі часів революції. Відсутність розвинених вищих верств в українському суспільстві в першій мірі була причиною неуспіхів української боротьби. Деякі «хорообрі на папері» журналісти це легковажать. Мовляв, за часів революції на Україні все було гаразд, бракувало лише добрих провідників і відповідної політики. Дехто думає, що коли ми, українці, маємо деяку кількість добрих культурно-освітніх діячів, маємо театр, добрих співаків, малярів, музеї, просвіти, — то цього вже, мовляв, цілком досить для успішного будівництва власної держави. В дійсності це глибоко помилковий погляд. Ось, наприклад, погляд Грушевського на те, яких саме сил бракувало Україні за часів Центральної Ради для власного державного будівництва. В своїй згаданій книзі Грушевський пише, що він був на українському концерті в Київському оперному театрі і, слухаючи наші чудові українські пісні, заплакав. Заплакав при думці, які ми багаті на гарних співаків, музикантів тощо, і як нам не вистачає підготованих людей у багатьох інших ділянках нашого державного будівництва. Ми можемо легко організувати гарний хор, влаштувати добрий концерт, мистецьку виставу, але нам за-

раз же бракує підготованих, фахових людей, якщо ми хочемо організувати, напр., курінь вояків.

В цих словах Грушевського маємо спостереження людини, що стояла на чолі українського державного будівництва в 1917 році.

Вже на початку розриву Ц. Ради з большевицькою Московією стає ясно, що для успішної боротьби з московською навалою власних сил замало. Тому з'явилися орієнтації на різні держави. Спочатку це був Берестейський договір з Німеччиною, потім, після повалення режиму — Скоропадського, довгі й безвислідні переговори Директорії Української Народньої Республіки з французьким командуванням в Одесі, нарешті після катастрофи українського фронту в кінці 1919 року — союз з Польщею. Але всі ці спроби знайти собі союзника в боротьбі за незалежність не мали успіху.

Треба зазначити, що в національно — визвольних змаганнях всяке втручання (інтервенція) з боку сторонніх, чужих сил може мати позитивні наслідки тільки в тому випадку, коли це втручання чи допомога йде від держав, безпосередньо незаінтересованих в поневоленні даного народу. Інакше така допомога, як правило, кінчається не на користь тому народові, якому «помагають».*) Український народ в час революції 1917 року не мав ніяких «незаінтересованих» приятелів у світі. Це був час, коли культурний світ ще не знав як слід большевиків і не знав нічого або знав мало про українську справу. Великі держави світу жили старою традиційною уявою про велику російську державу і про національно свідомий та розвинений польський народ. Тому вони вірили

---

*) Тому, напр., чеський провідник Масарик в час першої світової війни орієнтувався на Антанту (Англию, Францію і Америку) і був проти орієнтації на Росію, з її «всеслов'янським» месіянізмом. Так само тепер, напр., Греція орієнтується на Англию та Америку і відмовляється від «помочі» з боку советської Москви.

російській та польській пропаганді, яка весь час намагалася дискредитувати український рух у світі. Наші противники доводили світові, що ціла українська нація і весь рух був «большевицький» або навіть «бандитський».

Цим пояснювалось, що держави побідники (Англія, Америка, Франція) не виявляли ніякого інтересу до української визвольної боротьби. Так, напр., в кінці 1919 р., одночасно з наступом московського «червоного» війська з півночі, одночасно з посуванням «білої» російської армії Денікіна зі сходу, в той час, коли Польща кинулась на західні українські землі (Галичина, Холмщина, Волинь), а Румунія захопила українську Буковину (Бесарабію вона захопила ще в 1917 р.), — в Одесі, найбільшому приморському місті України, з'являється французький десант з танками, загрожуючи напасти на українську армію ще з півдня, разом з російськими добровольцями. А коли в другій половині 1919 р. Денікін, захопивши частину української території, починає посуватися далі на захід, то уряди держав Антанти хоч могли, проте не схотіли заборонити йому вступати в боротьбу з українською армією. За 200 років московського панування на Україні світ забув про існування українського народу, нас трактовано як частину «єдиного російського народу».

В цих умовах боротьба української армії на всіх фронтах, серед страшної пошести тифу, кінчилася катастрофою восени 1919 року. Союз з Польщею був скасований сепаратним договором поляків з більшовиками у Ризі 1921 р. І після всіх надлюдських зусиль та величезних жертв з боку свідоміших синів України від українського організованого фронту залишилися кадри інтернованих вояків у Польщі, Румунії й Чехословаччині та повстанський рух на Україні, якого довго не могли викоренити московські советські відділи.

Балтійські держави — Латвія, Естонія, Литва і Польща повстали під час революції 1917 р., як державні організми, тільки при найближчій допомозі тих чи інших зах. — європейських держав. Вся Україна стала жертвою чужонаціональної окупації, бо міжнародні відносини для її державних

змагань склалися на й несприятливіше. Малі, невеличкі держави могли утворитися на території кол. Росії при існуванні в Європі старих поглядів на справу Сходу, — без порушення тої конструкції «європейської рівноваги», яку намітили собі тодішні переможні держави Антанти. Але Україна, з її 40 мільоновим населенням і багатою територією, могла повстати тільки при умові радикальної зміни цих поглядів, коли б світ відкинув ідею «єдиної Росії», як пережиток історії.

Така ситуація для України тоді ще не наступила.

5. Причини окупації України московськими большевиками.

Велика українська революція 1917 року, не вважаючи на всі неуспіхи й невдачі наших визвольних змагань тої доби, відіграла історичну роль в пробудженні українського народу до свого власного незалежного життя. Революційні роки 1917-1921 будуть навіки записані в історію українського народу, як початок нової епохи, нового життя. Під впливом великого революційного руху Україна пробудилася з історичного небуття. З аморфної етнографічної маси утворилася українська нація. Але до утворення української держави не дійшло. Чому?

Про це вже написано багато різних книжок. Але більшість авторів дуже однобоко оцінює революційні події тих часів. Дехто з цих авторів, як я вже сказав, вважає, що в час революції 1917 р. українське суспільство мало в своїх руках всі засоби для збудування власної держави, бракувало лише добрих провідників і відповідної політики. В. Липинський, Д. Донцов, В. Винниченко, М. Шаповал та інші, аналізуючи революційні події на Україні, приймають зовнішні прояви нашого тодішнього політичного життя за ті дійсні причини, що нібито були коренем всіх наших невдач. Так, наприклад, Липинський і Донцов винуватять українських соціалістів в тому, що за революції не створено української держави. З

другого боку, Винниченко й Шаповал приписують наші тодішні невдачі головно тим українським соціялістичним групам, що були проти заведення на Україні своєї української «радянської» влади. Якби, мовляв, українці організували свою власну радянську владу, то все було б гаразд. Словом, на думку всіх зазначених авторів, причиною наших невдач були в першу чевгу провідники і їх політична ідеологія.

Такий підхід до справи пояснюється нерозумінням справи або вузько-груповими тенденціями авторів. Аджеж, наприклад, в Латвії, Естонії, Фінляндії, Грузії соціялісти також грали провідну ролю в час революції 1917 року. А проте це не стало на перешкоді створення незалежної Латвії, Естонії, Фінляндії, Грузії. Причина цього проста. Ці народи були в той час, в порівнянні з українцями, більш розвинені національно. Зокрема вони мали свою досить числену інтелігенцію, тому їм легше було дати собі раду при будуванні власної держави. Ми, українці, не мали розвиненої провідної верстви, тому наші завдання були значно складніші й тяжчі. Наша тодішня провідна верства була не в стані зробити більше того, що могла, — так само, як молода, незріла людина в своїй праці, звичайно, не може зробити стільки, як людина доросла. Тому й причин наших минулих невдач мусимо шукати не в тих чи інших окремих особах або політичних ідеологіях, а в першу чергу в загальному маловідрадному стані нашого суспільства, як спадщині довгої попередньої неволі під владою царської Росії.

Український соціолог О. Бочковський про революцію 1917 року писав: «Треба об'єктивно ствердити, що з національного боку український народ не був і не міг бути належно підготований до цього великого здвигу. В процесі історії, з причин від себе незалежних, український народ не розвинувся в модерну націю. Його національна структура не була розбудована. Бракували в ній головно елементи: міські та провідні. Було обмаль національно свідомої інтелігенції та не було національно свідомого робітництва. Не було гакож політичного виховання, особливо на Вел. Україні. Дуже

завмерли державницькі традиції. Фактично український загал пройшов щойно культурний етап свого національного розвитку. Економічно був ще дуже кволий, а політично не мав змоги в задушливій атмосфері царської Росії належно окріпнути».

І далі: «Я далекий від того, щоб некритично апотеозувати весь перебіг революції на Україні зперед 20 років. Звичайно, були помилки: було їх багато й не могло не бути. Я хочу тільки констатувати й маю для цього підстави: ці помилки випливали не з соціалістичного світогляду, не з приналежності тодішніх провідників до тої чи іншої партії, а головню були обумовлені загальною невідготованістю українського загалу . . . Не слід забувати, що в той час соціалізм був домінуючим світоглядом. Тоді всі були соціалістами. Вся та історична доба проходила під знаком соціалізму. Інакше це й не могло бути в часи такого великого революційного здвигу, коли на Сході Європи валився старий фєвдальний лад і коли треба було з ґрунту перебудувати весь господарський та суспільний устрій, а до того ще творити нові форми національного й державного життя».

Коли б революція застала наше суспільство на вищому ступні національного розвитку, то очевидно українським провідникам не тільки пощастило б збити до одного українського фронту всі активніші українські сили, що були в нас дуже розпорошені та розбиті, але й на провідні ролі в самому українському проводі, як і всюди в державних установах та армії, була б можливість висунути людей «кращих із кращих», людей дійсно підготованих та здібних, а не так, як це було тому 25 років, коли фактично майже не було з кого вибирати.

Можна з певністю твердити, що коли б віками поневолена Україна не перебувала тоді в такому стані несвідомости та неорганізованости, як це було в дійсності, то очевидно, що поза всім іншим вдалося б також приборкати й сваволю тих різних отаманів, що воліли «самотужки» визволяти Україну. Але загальна несвідомість та неорганізованість українських

мас була тим ґрунтом, на якому так буйно розцвіла отама-щина на Україні, з її розпорошеністю та нездатністю до об'єднання своїх сил, з її хаосом ідеологічних хитань, нарешті з величезним марнотратством людських сил.

Не є випадкове, що, напр., ні в Грузії, Литві або Естонії, ні в Польщі в той час не було такого партизанського руху, як у нас на Україні. Причини цього різні. Але одною з найважливіших з них є факт, що ці країни, внаслідок іншої соціальної структури свого суспільства (мали свою численну інтелігенцію і т. д.) розпоряджали незрівняно більшими організаційними силами, ніж Україна. Завдяки цьому, соціалісти цих країн, що, як сказано, також тоді грали ролю в своїх суспільствах, спромоглися об'єднати всі протибольшевицькі сили своїх націй під одним проводом і за допомогою інших сприятливих умов збудували свої незалежні держави. Їм не стало на перешкоді те, що вони довший час (до й після вибуху революції) працювали в тісному контакті з російськими соціалістичними партіями, зокрема напр. грузинські соц.-демократи взялися до творення власної держави значно пізніше, ніж соціалісти українські. Не ідеологія рішала успіх або невдачу нашої боротьби, як видно також з подій у Галичині в рр. 1918-19. Там стояв на чолі український уряд з представників буржуазних угруповань. І всетаки галицькі українці, хоч і мали за австрійського конституційного режиму сприятливіші умови свого національного розвитку, не можуть похвалитися більшими успіхами в своїй визвольній боротьбі, ніж — наддніпрянці.

Боротьба України за волю велася в нерівних умовах. В той час, як московський і польський народ мали за собою майже тисячолітню історію безупинного розвитку, український народ «окрадений» та приспаний довгою неволею, тільки з вибухом революції 1917 р. прокинувся до нового життя.

В таких умовах ніякий навіть найталановитіший провід не міг би врятувати Україну від нової неволі так само, як свого часу гетьманові Б. Хмельницькому, через відсутність міцної

та сконсолідованої провідної верстви й через несприятливі зовнішні обставини, не пощастило збудувати незалежну державу, яка б вдержалася й після його смерті. Україна часів революції могла стати незалежною тільки за допомогою інших держав, як це було свого часу з Болгарією, Румунією, Грецією, а в рр. 1917-18 з Чехословаччиною, Польщею, Прибалтійськими державами.

Щоб утворити потрібні кадри підготованих для державної праці людей, опанувати міста, перебрати до своїх рук промисловість, торгівлю та інші ділянки національно-державного життя, очевидно, було замало одного-двох років. Для цього потрібні десятиліття.

Розглядаючи причини наших неуспіхів і невдач в час революції 1917 року, приходимо до висновку, що тут знову, як і колись за минулих епох, виступають майже ті самі головні сили: це ті чинники, що з давніх часів, починаючи від старої Київської держави, тяжать над українським народом, гальмуючи його нормальний розвиток, і безнастанно переривають процес формування його провідної верстви: сусідство з степом і пізніше з деспотичною Московією. Наслідком руйнівчого впливу цих зовнішніх сил кожного разу, коли приходить до зудару між Україною і її гнобителями — Московщиною та Польщею, український народ, не мавши в собі міцної організуючої провідної верстви, не видержував боротьби в нерівних умовах і знову попадав у чужу неволю.

ЗМІСТ

Передмова 7

I. Проблема кожного народу — окрема, самостійна проблема

II. Чому впала стара Київська держава?

1. Розпад Київської держави на окремі князівства 15
2. Особливості історичного оточення Київської держави і тодішньої Польщі 21
3. Від'ємний вплив степу на розвиток Київської держави . . . 26
4. Упадок зовнішньої торгівлі в Київській державі й занепад Києва 30
5. Остаточний упадок Київської держави під ударами татар . 33

III. Князівсько-боярська аристократія і народження козацтва

1. Українські землі під литовською владою і „останні конвульсії“ старої української аристократії 37
2. Польсько-литовська унія і масове зпольщення українських магнатських і шляхетських родів 43
3. Як повстало козацтво з соціальними порядками старої Київської держави? 48

IV. Повстання централізованої самодержавної Москви

1. Як дійшло до об'єднання північно-східних земель навколо Москви 55
2. „Візантійсько-турецька“ національна ідеологія новоповставшої Московщини 61
3. Оприччина Івана Грозного і перетворення „служилих“ людей в царських „холопів“ 64

V. Хмельниччина і причини упадку козацької держави

1. Державницькі прямуювання Богдана Хмельницького і опозиція запорозького козацтва 69

2. Внутрішня і закордонна політика Б. Хмельницького 79
3. Згубний вплив степу як головна причина занепаду козацької держави Б. Хмельницького і дальшої „Руїни“ 89

VI. Українське національне відродження в XIX віці

1. Нова доба і нові ідеї соціально-політичної перебудови суспільства 104
2. Український рух в добі Кирило-Методіївського Братства . 114
3. Вплив російських політичних ідеологій на розвиток української національно-політичної думки 126
4. Роля М. Драгоманова і Революційної Української Партії в історії пробудження української нац.-політичної думки . . . 132
5. Слабість українських сил і віра в „демократичну“ Росію . 151

VII. Українська революція 1917 року

1. Чому большевики прийшли до влади в Росії 154
2. Українські політичні сили на початку революції 1917 р. . . 158
3. Українська національно-політична свідомість і большевицька Москва 162
4. Українська Народня Республіка після приходу московських большевиків на Україну 167
5. Причини окупації України московськими большевиками . . 174

Ціна **10** Н.М.